

Dionysos Tapınakları Bağlamında Kült, Mimari ve Krallık Politikası İlişkisi

Hayat Çelik¹

Özet

Bu çalışma, Dionysos kültürünü mitolojik, ritüel ve mimari boyutlarıyla bütüncül bir çerçevede ele alarak tanrının Antik Yunan ve Anadolu'daki kültür pratiğini tarihsel süreç içerisinde incelemektedir. Dionysos'un panteona geç dâhil edilmiş bir tanrı olmasına karşın, tragedya geleneğinin oluşumunda üstlendiği belirleyici rol ve geniş coğrafyalara yayılan kültür uygulamaları, çalışmanın temel eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Kent Dionysia, Anthesteria, Kır Dionysiası ve Lenaia gibi başlıca festivaller; epigrafik veriler, antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular doğrultusunda ritüel yapı, kurban uygulamaları, fallik sembolizm, dramatik yarışmalar ve kutsal evlilik (hieros gamos) törenleri açısından ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Çalışma ayrıca Naxos Yria, Delos Stoibadeion, Knidos, Thebai, Baalbek ve Side'deki Dionysos tapınaklarını mimari düzen, yapı evreleri, kültür heykelleri ve politik-toplumsal işlevleri bağlamında analiz ederek tanrının mekânsal temsilini ortaya koymaktadır. Hellenistik ve Roma dönemlerinden Bizans'a uzanan süreçte tapınakların geçirdiği dönüşümler, kültürün sürekliliği ve yerel kimliklerle etkileşimi açısından irdelenmiştir. Sonuç olarak çalışma, Dionysos'un kültür pratiğinin ritüel dinamizmini, mimari repertuarını ve siyasal meşruiyet üretimindeki rolünü disiplinlerarası bir yaklaşımla kapsamlı biçimde ortaya koymaktadır.

1. Giriş: Yunan Pantheonunda Dionysos

Yunan Mitolojisinin en ilginç tanrılarından birisi kuşkusuz Dionysos'tur². Antik Yunan dönemi boyunca Yunan tragedyalarına konu olması, adına bayramlar ve ritüeller düzenlenmesi ve tapınaklar ve kutsal alanlar inşa edilmesi ile ön plana çıkmış bir tanrıdır. Bakkhos, Bromios, Euhios, Dithyrambos, İakkhos ve İobakkhos gibi birçok isme sahiptir. Yaygın olarak

1 PhD, Arkeolog, hayatclk38@gmail.com, Orcid Id: 0009-0006-7224-2131

2 Erhat 2007, 91-96; van Loyen & Regn 2010, 236-253.

Dionysos ve Bakkhos ismi ile anıldığını görürüz. Dio ve -nysos olarak 2'ye ayrıldığı zaman, Dio'nun Yunanca "tanrı" anlamına geldiği ve Nysos ise Homeros'un İlyada eserinde Trakya'da olduğu söylenen Nysa adlı dağ ile ilintilidir.³ Dionysos Hera'nın gazabından kurtarılarak Nysia Dionysos tiyatrosu frizlerinde Dionysos'un doğumunun anlatıldığı frizler ortaya çıkarılmıştır.⁴ Dionysos'un diğer adı olan Bakkhos ise Yunanca Βακχάω fiilinden türemiştir ve kendinden geçmek, coşkuya kapılmak anlamına gelir. Βακχείον kelimesi de bu fiilden türemiş olup Bakkhos ayinlerinin yapıldığı alan, tapınak anlamına gelmektedir. Dionysos Yunan pantheonuna sonradan katılmış bir tanrı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle başlangıçta tanrı olarak benimsemekte güçlük çekilmiştir. Homeros'un İlyada'da aktardığına göre Dionysos, Zeus ile Semele'nin oğludur⁵. Zeus ölümlü bir kadın olan Semele ile birleşir ama Semele birlikte olduğu Zeus'un gücüne tam inanmamıştır ve onu bütün gücüyle görmek ister. Zeus da yıldırım ve şimşeklerle kendisini gösterince Semele yıldırımla çarpılıp ölür. Fakat karnında Zeus'tan olan çocuğu vardır. Zeus Semele'nin karnındaki çocuğu alıp kendi baldırına koyar ve tekrar doğugunu sağlayarak hayata getirir.

Apollodorus ve Diodorus Sicilus'un aktardığına göre şarabı icat eden tanrı Dionysos olarak bilinmektedir.⁶ Μαίνομαι tam olarak bu tanrıya erme, tanrıya karışma ve tanrılaşma yetisini anlatmaktadır. Nitekim bu fiilden türemiş olan Mainad'lar Dionysos'un yoldaşı olan kadınlardır ve bir çeşit çılgınlık ve coşku içinde doğayı dolaşırlar. İnsan, yaratıcılığın bu tanrısal nefesin dışarıya vurmasıyla ortaya çıkıp elde edilebileceğini anlamıştır. Yunan tragedyasının doğmasında ana etken olarak görülen Dionysos'a özgü olan her türlü tutum ve davranışlar, tragedyalara, şarkılara, şiirlere ve danslara konu olmuştur.

Yunan mitolojisinde, tanrılar pantheonunda en üstün sayılan tanrıların babası Zeus'un oğlu Dionysos, yaygın olarak üzüm ve şarap tanrısı olarak bilinir. Antik Yunan'da Dionysos için festivaller düzenlenir, bu festivaller çeşitli riteller içerirdi. Dionysos onuruna şarap içilir, ziyafet verilir, oyunlar sahnelenir, dans edilirdi. Dionysos kültü, Dionysos'un Romanize ismi olan Bakkhus olarak bilinir. Roma'da özellikle M.Ö. 2. yüzyılda kontrolsüz bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Antik yazarlardan Livius, bir veba salgınına benzettiği bu dinin Roma'ya Etruria'dan gelerek yayıldığını söylemektedir ve Etruria'ya getiren kişinin bir Yunanlı olduğunu ancak onun eğitilmiş Yunan

3 İl. 6, 133.

4 Diod. 1, 15, 6.

5 İl. 14, 325.

6 Apollod. 3, 5, I; Diod. Sic. 3, 62, 2-5.

ırkının meziyetlerinden yoksun bir falcı ve bir kurban kesici, safsatalarla halkın zihnini bozacak nitelikte bir gece ayinleri düzenleyicisi olduğunu belirtmektedir.⁷ Başlangıçta Dionysos onuruna düzenlenen festivaller daha kapalı daha gizli olarak ve daha az sayıda kişinin katılımıyla kutlanmıştır. Törenler sırasında yapılan ritüellerde aynı şekilde olmak üzere kutlanmış ancak bazı aşırılıklarında yapılmış olduğu bilinir.

Bakkhus festivallerinde yapılan ritüellerin cazibesine kapılan insanlar bu gizemleri tanımak isteyen adayların ritüellere katılma süreci on gün sürerdi. Bu kişiler on gün içerisinde cinsel ilişkiye girmez, onuncu gün çok az yemek yer ve suyla temizlenerek beden ve ruhen arınmış olarak sunağa girerlerdi. Başlangıçta düzenlenen ilk ritüellere sadece kadınlar katılmış ve rahiplerin görevlerini de onlar yapmışlardır. Ancak daha sonra bu şenliklere erkekler de katılmış bununla birlikte önceleri gündüz yapılan törenler gece yapılı hale gelmiştir.⁸ Livius, bu törenlere engel olmak isteyen kişilerin kurban olarak seçildiklerini, kadınların Bakkhalar gibi giyinerek, saçlarını dağıtarak ve ellerine yanan meşaleler alarak Tiber Nehri'nin aşağı kısmına koştuklarını ve bunları suya soktuklarını anlatır. Hemen her yaştan kişilerin katılabildiği törenler daha sonra ahlaki açıdan bozulmaya en elverişli dönemde olmaları nedeniyle yirmi yaşından küçük gençlerin katılmaları yasaklanmıştı. 186 yılında çıkarılan Senatus bildirisiyle Bakkhanalia yasaklanmış ve bu törenler sırasında yapılan aşırılıklar nedeniyle katılanların cezalandırılması istenmiştir. Bu değişimlerden sonra Bakkhus'un eskiden kalan sunakları ve heykelleri dışında yeni sunak ve heykel yapılması, tapınak inşa edilmesi ve eski tapınak, heykel ve sunaklarının onarılması yasaklanmıştır. Bu yasaklardan sonra Romalılar, Bakkhus'un adıyla özdeşleştirdikleri Liber adına düzenlenen ve çok eskiden beri kutlanan Liberalia bayramlarına yönelmişlerdir.⁹

2.DİONYSOS BAYRAMLARI

2.1.Kent Dionysia-Büyük Dionysia

Kent Dionysiası en büyük Dionysos bayramıdır.¹⁰ Atinada yapılan en önemli bayramlardan biri olarak görülmüş ve Atina dışından da katılım olmuştur.¹¹ Elaphebolion ayında günümüz Mart- Nisan arasında

7 Liv. 39. 8.

8 Liv. 39. 13.

9 Nilsson 1957, 14-19.

10 Deubner 1932, 138., Pickard-Cambridge 1968, 57-59., Kerenyi 1976, 315-330., Parke 1977, 125-136.

11 Deubner 1932, 138-142, Pickard-Cambridge 1968, 57-101., Kerenyi 1976, 315-330.,

kutlanmaktadır.¹² Ancak bayramın tam olarak başladığı ve bittiği günler tam olarak bilinemese de Elephabolion ayının 10'u olduğu bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür.¹³ εισαγωγή, πομπή, κῶμος, üç aşamalı olarak gerçekleştirilen bayramdır.¹⁴ Atina ve Boetia arasında bulunan Eleutherea'da yer alan tapınakta kutlanılmaktaydı.¹⁵ Bayram Atina'dan Eleuteria kentine Dionysos heykelinin taşınmasıyla başlatılırdı.¹⁶ Heykel Eleuteria yakınlarında Akademi tiyatrosuna götürülmüş ve orada tiyatro oyunları sahnelenmiştir.¹⁷ Bayramların önemli bir bölümü sayılan geçit töreni epimeletai "ἐπιμεληταί" yardımıyla Eponymous Archon tarafından düzenlenir.¹⁸ Aristophanes eserinde epimelatailerin 10 kişi olduklarını ve geçit töreni giderlerini seçilen kişilerin karşılamış olduğunu yazar.¹⁹ Geçit töreninde soylu bir genç kız kutsal nesnelerle dolu olan sepeti taşırdı.²⁰ IG ii² 2318 çok bloklu 12 parça halinde Atina Akropolis'inde ele geçen Pentelikon mermeri yazıtında, Kent Dionysiası bayramında her yıl yapılan, erkek çocukların katıldığı didhyramlar ve dramatik yarışmaların sonuçları tarihleriyle birlikte ve katılan kabilelerin isimleriyle birlikte kaydedilmiştir.²¹ Yazıtta geçen bazı kabilelerin isimleri Oeneis, Hippothontistir.²² Yazıtta geçen en erken ve en geç tarihler MÖ 473/2, MÖ 329/328'e dayanır.²³

Atina'da ele geçen yazıtta kentsel dionysia'nın kurban derilerinden elde ettiği gelirler yazılmıştır. Büyük Dionysialılardan sığırların resmi alıcılarının "βοῶναι" 808, 306 ve 277 drahmi alınmış olduğu kaydedilmiştir.²⁴ 808 drahminin 240 hayvan derisi olabileceği Fergüson tarafından hesaplanmıştır.²⁵ Dionysos onuruna yüksek sayıda sığır, keçi ve çcuk kurban edilmekteydi.²⁶

12 Deubner 1932, 142., Pickard-Cambridge 1968, 63-67., Ferguson 1948, 134-135.,

13 Deubner 1932, 142., Pickard-Cambridge 1968, 63-67., Ferguson 1948, 134-135., Mikalson 1975, 125-129.

14 Pickard-Cambridge 1968, 61-68., Spineto 2005, 217-230.

15 Pickard-Cambridge 1968, 61-68., Spineto 2005, 217-230.

16 Pickard-Cambridge 1968, 61-68., Spineto 2005, 217-230.

17 Pickard-Cambridge 1968, 61-68., Spineto 2005, 217-230.

18 Paleothodoros 2012, 51-67.

19 Aristophanes Ath 56. 4-6.

20 Spineto 2005, 301-304., Bruid-Zaidman 1990, 382-384.

21 Milis-Olson 2012, 5-6.

22 Milis-Olson 2012, 5-6.

23 Milis-Olson 2012, 5-6.

24 IG II2 1496, Ferguson 1948, 134.

25 Ferguson 1948, 134., Parke 1986, 127.

26 Ferguson 1948, 134. SEG 33:147;

Hellenistik Dönem’de yazıtında Pire’de Kentsel Dionysia’da sığır kurban edildiği ile ilgili yazıtlar ele geçmiştir.²⁷

Atina *SEG 31:67*:

“... [— — — — —]ρηι [κ]ατὰ τὰ πά-

[τρια καὶ εἰς Παναθήν]αια βὼν καὶ πανο-

[πλίαν καὶ εἰς Διονύ]σια βὼν καὶ φαλλό-

[ν] ἄ[π]ά[γεν ἀριστεῖο]ν ἐπειδὴ [τ]υγχάνοσ- 5

[ι] ἄποικοι ὅ[ντες τ]οῦ δήμου τῷ Ἀθηναίων·

Kent Dionysiası içerisinde geçit töreninden sonra fallophoria töreni gerçekleştirilmiştir.²⁸ Kent Dionysia’sında fallus taşınması Kır Dionysiası ile ortak yapılan ritüeller arasında yer alır.²⁹ Brea ve Paros’ta iki Atina koloninin kurulmasında Dionysios onuruna kente Sığır kurbanı ve fallus gönderilmiştir.³⁰ Bu fallusların işlenmesi kolay olan incir ağacından yapılmış oldukları ve üzerlerinde cinsel imalar içeren betimler yapılmıştır.³¹ Dionysios bayramlarında fallusların varlığı Aristophanes’in eserinde yer alan mitolojik efsane Dionysios bayramlarında fallusların neden yer aldığı konusu hakkında açıklayıcıdır.³² Burada anlatılan efsaneye göre Dionysios, annesi Semeleyi bulabilmek için Hades’e giden yolu Prosimno’dan öğrenmiştir.³³ Prosimno bu iyiliğine karşılık olarak Dionysios’tan kendisine cinsel bir iyilik ister.³⁴ Ancak Dionysios Hades’ten döndüğünde Prosimno’nun ölmüş olduğunu öğrenince onun için incir ağacından bir fallus oymuştur.³⁵ Bu fallusların tören bittikten sonra yakılmış oldukları düşünülür.³⁶

Delos’ta ele geçen yazıtta Dionysos bayramları sırasında savaş arabası ile fallus taşınmış olduğu yazılmıştır.³⁷ Atina’da Paros’ta ise Dionysios’u bir tanrı olarak kabul etmeyenlere Dionysios Fallus ritüeli yapıncaya kadar cinsel

27 Fergusson 1948, 134. *SEG* 33:147;

28 Spineto 2005, 213-217.

29 Guettel Cole 2011,

30 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

31 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

32 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

33 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

34 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

35 Ar. Ach. 243. Guettel Cole 1993, 28.

36 Guettel Cole 1993, 28.

37 *IG* II2 673., Guettel Cole 1993, 28.

bir ceza vermiş olduğundan Pausanias ve Aristophanes söz eder.³⁸ Tiyatro gösterileri sonrasında taç giyme töreni gerçekleştirilmiştir.

2.2. Anthesteria

Anthesteria en eski Dionysos bayramıdır.³⁹ Antik yazarlardan Thukydides'in Peleponnesos Savaşı eserinde Anthesteria bayramının Limnaion'da kutlanan en eski bayram olduğundan bahseder.⁴⁰

“...καὶ τὸ <τοῦ> ἐν Λίμναις Διονύσου, ὃ τὰ ἀρχαιότερα Διονύσια [τῇ δωδεκάτῃ] ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηριῶνι, ὥσπερ καὶ οἱ ἀπ' Ἀθηναίων Ἴωνες ἔτι καὶ νῦν νομίζουσιν...”

“... İonyalıların geleneğine göre, Atinalıların torunları Anthesterion ayında Limnaion'daki Dionysos tapınağında kutlanan en eski, ...”

Anthesterion ayının 11, 12, 13. Günlerinde günümüz şubat, mart ayı ortasına denk gelen tarihlerde kutlanırdı.⁴¹ Mayalanan şarabın açılışı kutsanmaktadır.⁴² Anthesteria bayramda üç günde gerçekleştirilen ritüeller yapıldı. Birinci günde yapılan ritüellere “Pithoigia”, ikinci günde yapılan ritüellere “Xóes” choes üçüncü günde yapılan ritüellere “Khytrai” adı verilmiştir.⁴³ “Xóes” choes gününde şarap fiçıları açılmıştır. Xύτροι olarak adlandırılan bir kaptan adını alan üçüncü gün ölülere adanmıştır.⁴⁴ Şarap fiçılarının açıldığı ilk gün dışında kapalı olan Limnai's'te bulunan Dionysios tapınağında şaraplar karıştırılarak Dionysos'a sunulduktan sonra orada bulunan diğer kişilerinde şaraptan tatmasına izin verilmiştir.⁴⁵ Herkesin katıldığı içki yarışmaları yapılmıştır.⁴⁶ 3 yaşını aşmış küçük çocuklara taç giydirilir, çeşitli oyun sahneleri ve günlük hayattan sahnelerin yer aldığı oyunlar segilenir ve küçük khoesler hediye dılmıştır.⁴⁷ Anthesteria bayramının en önemli ritüellerinden biri olan Hieros gamos basilina ve archon arasında temsili olarak gerçekleştirilmesidir. Oldukça gizli tutulan bu ritüelin

38 Paus 1,2,5., Ar. Ach 243., Clay 2004, 10-20.

39 Thuk. 2.15.4. Spineto 2005, 14-15.

40 Thuk. 2.15.4.

41 Deubner 1932, 93-123., Pickard-Cambridge 1968, 10-25., Kerenyi 1976, 300-315., Parke 1977, 107-127.

42 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

43 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

44 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

45 Deighton 2012, 55.

46 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

47 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

detayları hakkında pek bir şey bilinmez.⁴⁸ Üçüncü ve son gün adını içerisinde pansperia'nın hazırandığı kaptan alır.⁴⁹ Söz konusu karışım bal ve çeşitli tohumlardan yapılmıştır.⁵⁰ Hades'ten ve bir günlüğüne yeryüzüne çıkmış olan ruhlara pansperia sunusu yapılmıştır.⁵¹ Sosyal yaşamda erkeklerden geride tutulan kadınlar, çocuklar ve köleler bu günde ön plana çıkarılmışlardır. Ölümlere ise günahkar sayıldıkları için bir günlüğüne yeryüzüne gelmelerine izin verilmiştir.⁵²

Anthesterion bayramının 2. gününde Hieros gamosta keskin dişleri olmayan ateş kırmızısı ya da siyah bir keçi kurban edilmesi gerektiği yer alır.⁵³

‘... Ποσιδειῶνος, Διονύσια.

Γαμηλιῶνος, Ἥραι, Ἱερῶι Γάμῳι [...7...]

Ἀνθεστηριῶνος, Διονύσωι, δω[δεκάτη],

αἶγα λειπεγνώμονα πυρρὸν ἢ [μέλανα, Δ]-

ιασίοις, Διὶ Μυλῖχίῳι οἶν πρα[τόν.]...’’⁵⁴

Erchia’da ele geçen yazıtta Hieros gamos için boynuzları çıkmamış yavru keçi adak olarak adandığı yazılmıştır.⁵⁵

‘...[E]λαφηβολιῶνο- 45

ς ἔκτηι ἐπὶ δέ-

κα, Σεμέληι, ἐπ-

ὶ τοῦ αὐτοῦ βω-

μοῦ, αἶζ, γυναι-

ξὶ παραδόσιμ- 50

ος, ἱερέας τὸ δ-

έρμα, οὐ φορά, Δ.

48 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

49 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

50 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

51 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

52 Pickard-Cambridge 1968, 10-25.,

53 SEG 33:147 Thorikos MÖ 380-375. Luppe 2005, 113-149.

54 SEG 33:147 Thorikos MÖ 380-375.

55 SEG 21:541 Erchia MÖ 375-350. Daux BCH 87 1963, 603-634.

Dionysos keçi adanması ile ilgili olabilecek iki epilete sahiptir. Bunlardan biri siyah keçi derili anlamına gelen Menaigis epiletidir.⁵⁶ Keçi boğazlayan anlamına gelen Aegobolos epiletidir. Aegobolos epileti boiotia, Pontias, Apaturias'ta⁵⁷; Menaigis epileti ise Atina, Apaturias'ta bunun düzgün cümlesini bul yoksa çıkar. Tanrı PAN'ın kur yapma özelliğinden dolayı Satyr ve Silen'lerin Klasik Dönem'de keçi ikonografisinde betimlenmişlerine yansımıştır. Arkaik Dönem'de ise Satyr ve Silenler ikonografik olarak ata benzerdirler.⁵⁸ Antik Dönem'de Dionysos onuruna kutlanan bayramın adına Anthesteria denilmemektedir.⁵⁹ Bu isim Thasos gibi yerlerde kullanılırdı.⁶⁰ Bayram üç günde yapılan ritüellerden yola çıkılarak ayrı ayrı isimlendirilmiştir. Anthesterion ayında kutlanan Anthesteria bayramının adının bu aydan alıp almadığı ya da bayramın mı Anthesteron ayına ismini verip vermediği belirsizdir.⁶¹ Aristophanes, *acharneia* eserinde bayramın her bir gününün ayrı isimlendirildiği ya da "Χόες καὶ Χύτροι" adıyla adlandırıldığı yer alır.⁶² Thukydides ise Anthesteria bayramının adından "τὰ ἀρχαιότερα Διονύσια" olduğu bilgisi verilir. İkinci günde gerçekleştirilen önemli bir diğer ritüel kutsal evliliğin canlandırılmasıdır.⁶³ Canlandırılan evlilik sahnesine gizli düğün töreni anlamına gelen "basilina arheta hiera" adı verilmiştir. Düğün canlandırması için kaynak suyun civarında 7 çiftten oluşan 14 sunak kurulmuştur.⁶⁴ Dionysos'un eşini temsil eden kült heykeli kutsal yağlarla tamamen yağlanarak sunağa yerleştirilmiştir.⁶⁵ Kutsal evlilik "hieros gamos" için hazırlanan gelin basileus'un eşi Dionysos'un gemisi ile agoranın merkezinde yer alan Dionysos direğine götürülür ve burada hieros gamos gerçekleştirilirdi.⁶⁶ Tören sırasında başlarına bir tür bant takarak satyr maskesi takmış olan rahiplerle birlikte bir alay oluştururlar.⁶⁷ İkinci günde gerçekleştirilen ritüellerden bir diğeri Dionysos rahibinin yönettiği bir şarap içme yarışması düzenlenmesidir. Yarışma trompetlerin çalınmasıyla

56 Paus. 2.35.1., Nonn. D. 27.302.

57 Paus. 9.8.1.

58 Carpenter 1986, 76-126.,

59 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

60 SEG 17:415. BCH 82 1958, 193-267.

61 Spineto 2005, 13-18.

62 Ar. Ach. 1076-1077.

63 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

64 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

65 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

66 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

67 Pickard-Cambridge 1968, 1-25.,

başlar. Yarışma süresince essiz kalırlardı.⁶⁸ Anthesteria bayramında Limnaion dışında tüm kapınaklar kapatılmıştır. Alış çiğnenmiştir.⁶⁹

2.3. Kır Dionysiası

Atina’da τὰ κατ’ἀγρὸς Διονύσια olarak adlandırılan bayramdır.⁷⁰ Posideon ayında günümüz Aralık-Ocak arasında kutlanmaktadır.⁷¹ Bereket simgesi olarak phallus taşınmıştır.⁷² Kırsal Dionysos Icaria, Pire ve Eleusis’te epigrafik veriler ele geçmiştir. Icaria’da kutsal alandan ele geçtiği düşünülen MÖ 530 yılına tarihlendirilen Dionysos heykeli adak yazıtında. Kırsal Dionysiası Atina tarafından millileştirilmiştir.⁷³ Pire’de ele geçen kararnamede Dionysos alayı için sokakları güzelleştirip hazırlama görevi verilmiştir.⁷⁴ Pire’nin özel statüsü nedeniyle burada yapılan temsillerin giderleri devlet tarafından karşılanmaktadır.⁷⁵ Pire’de yapılacak Dionysia bayramı için rahipler sığır alımı için 311 ve 280 drahmi adaklar için ödendiği ve artan paranın devlete geri verildiği kaydedilmiştir.⁷⁶

Dionysos onuruna düzenlenen bir diğer bayram olan Kır Dionysia ile ilgili bilgileri Aristophanes’in “Kömlürcüler” eserinden öğrenmekteyiz.⁷⁷ Bu bayramın en ayırtedici özelliği phallik bir ritüel içermesidir. Yapılan ritüeller sırasında şarkılar söylenirken phallos taşıyıcı yani phallophoros olarak adlandırılan bir kişi ahşaptan yontulmuş, çeşitli kurdelelerle süslenmiş ve farklı renklere boyanmış ereksiyon halindeki bir phallos taşımaktaydı. Phallophoros taşıyan kişilerin bu türdeki hastalıklarına şifa bulmak amacıyla bu görevi üstlenerek yapılan ritüelle birlikte hastalıklarından kurtulmayı amaçlamışlardır.⁷⁸ Phallos herhangi bir vücuda bağlı olmaksızın oldukça büyük olarak yapılmıştır. Ritüeller sırasında Liknon denilen sunu sepeti kullanılır. Bu sepet hasat zamanı sazlar kullanılarak örülen özel bir sepettir. Bu sepetlerin dinsel amaçla kullanımı Hellenistik Dönem’le beraber başlar.

68 Pickard-Cambridge 1968, 1-25., Green

69 Spineto 2005, 55. Ar. Arc. 1001-1002.

70 Deubner 1932, 134-138., Pickard-Cambridge 1968, 42-56.

71 Spineto 2005, 329.

72 Aristophanes Acarnienses, 241-279.

73 Deubner 1932, 137., Pickard-Cambridge 1968, 46-47.

74 IG II2 380

75 Arist. Ath. 54.8.

76 IG II2 1496

77 Ar. Ach. 241-279.

78 Nilson 1957, 178-179.

Liknonun içine konulan meyveler bir tür bereket sembolüdür. Bu Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Dionysos ile ilgili sahnelerde karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹

Plutarchos'un anlattığına göre phallos ile birlikte festivalde şarapla dolu bir amphora, incir dolu bir sepet ve kurban edilecek bir hayvan ki, bu genelde bir keçi olmuştur, taşınırdı⁸⁰ Aristoteles'in anlattıklarına göre festival sırasında gerçekleştirilen eğlencelerde yerel yöneticiler liderlik ettiği oyunlar sergilenmiştir. Bu yöneticilerden dolayı ve onlar sayesinde komedya evrim geçirmiş ve gelişmiştir.⁸¹

2.4. Leneia

Leneia bayramı Attina'da Gamelion bayramı olarak adlandırılmış ve Gamelion ayında kutlanmıştır. Hesiosos'dan İonya'da bayramın Leneia olarak, ocak sonu şubat başında kutlandığını öğreniriz.

Hesiodos 504⁸²:

“...μήνα δὲ Ἀθηναίων, κάκ' ἥματα, βουδόρα πάντα,
τοῦτον ἄλευσθαι

καὶ πηγάδας, αἶτ' ἐπὶ γαῖαν
πνεύσαντος Βορέας δυσηλεγέες τελέθουσιν, ...”

Thorikos (SEG 33:144) yazıtında Gamelion bayramı olarak adlandırılması bu ayda Zeus ve Hera kutsal evliliği Hierosgamos'un kutlanması ile bağdaştırılır.

Attica, Thoricos MÖ 380-375. IG I -3 31-35.

“... Ποσιδεῖωνος, Διονύσια.

Γαμηλιῶνος, Ἥραι, Ἱερῶι Γάμῳι [...7...]

Ἀνθεστηριῶνος, Διονύσῳι, δῶ[δεκάτη],

αἶγα λειπεγνώμονα πυρρὸν ἢ [μέλανα, Δ]-

ιασίῳις, Δὲ Μιλιχίῳι οἶν πρα[τόν.] [....]Δ—

ιασίῳις, Δὲ Μιλιχίῳι οἶν πρα[τόν.]

Lenaion bayramı Dionysos Lenaion onuruna Lenaio'sta kutlanmaktaydı. “τὰ Ληναῖα” bayramının adı ilk kez Aristophanes'in eserinde rastlanılır.⁸³

79 Nilson 1957, 31.

80 Nilson 1992, 591.

81 Parke, 1986, 100-103.

82 Hesiod. İşler günler 504

83 Ar. Arch 1154.

Lenaion bayramı şarap yapmak anlamına gelen “Ληνὸς” sözcüğü ile bağlantılı bir isme sahiptir. Priene’de ele geçen MÖ 2. Yy’a tarihlenen yazıtta rahip kıyafetlerine atıfta bulunulmuştur.⁸⁴ Aristophanes Archanians’da ve Stephanus’tan Lenaion’da bayramın gerçekleştirildiği alanın kent dışında bir yerde olduğunu öğreniriz.⁸⁵ Ancak Hesychius bu yerin agora içerisinde olduğunu ifade eder.⁸⁶ Lenaia bayramında komedya ve tragedya’ oyunları düzenlenmiştir.⁸⁷ Lenaios’ta kazananların yazılı olduğu yazıtlar ele geçmiştir.⁸⁸ Atika’dan ele geçen yazıtta “Δι[ονύσοι]....τέλε[ον] hotan h[ε] πομπή he ἐν ἄγρ[οις] γαλαθεν[όν...]” “Gamelion’da Dionysos’ a bir kurban adandığından söz eder.⁸⁹ Mikanos’ta ele geçen yazıtta⁹⁰ Lenea bayramında Dionyos’a domuz kurban edilmektedir. Aristoteles Lenea bayramında görevlendirilmek üzere Atinalı vatandaşlar içerisinde 30 yaşını aşmış 4 görevlinin seçildiğini yazmıştır. Lenea bayramında bir alay ve kral tarafından yönetilen yarışmanın yapıldığını da yazar.

Aristoteles Atheniensium Respublica, 57.1

“... Καὶ ὁ [μὲν ἄρχων ἐπιμελεῖται] αὐτῶν. ὁ δὲ <βασιλεὺς> πρῶτον μὲν μυστηρίων

ἐπιμελεῖται μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν ὧν ὁ δῆμος χειροτονεῖ, δύο μὲν ἐξ Ἀθηναίων ἀπάντων, ἓνα δ’ [ἐξ Εὐμολπιδῶν, ἓνα] δ’ ἐκ Κηρυκῶν. ἔπειτα Διονυσίων τῶν

Ἐπιληναίων· ταῦτα δὲ ἐστὶ [πομπή τε καὶ ἀγών. τ]ὴν μὲν οὖν πομπὴν κοινῇ πέμπουσιν

84 IG XII. I., Pickard-Cambridge 1968, 37.

85 Pickard-Cambridge 1968, 37.

86 Ref Pickard-Cambridge 1968, 37.

87 Aristophanes Archanians 57. I. Pickard-Cambridge 1968, 42.

88 SEG 32:239, IG II 2319-23, IG II 2325 (Attika).

89 IG I3 234: Sokolowski 1969, LSCG I

90 Ληναίωνος δεκάτη

ἐπὶ οἰδῇ ὑπὲρ καρποῦ Δήμητρι ὅν ἐνκύμονα πρωτοτόκον, Κόρηι κάπρον τέλεον, Διὶ Βουλεῖ χοῖρον· ταῦτα διδόντων ἱεροποιοὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀργυρίου καὶ ξύλα διδόντων καὶ ὅλας· ἐπιμελέσθων δὲ τῶν ἱερῶν ὅπως καλὰ ἢ ἄρχοντες καὶ ἱερεῖς· ἐὰν δὲ τι δέη καλλιερεῖν, ἱεροποιοὶ διδόν[τ]ων· εἰς δὲ τὴν ἑορτὴν [βα]δίζέτω Μυκονιάδων ἢ βουλο[μ]έ[ν]η καὶ τῶν οἰκουσῶν ἐμ Μυκό[ν]ωι ὅσαι ἐπὶ Δήμητρα τετέλ[η]νται· ἐνδεκάτη, ἐπὶ τοῦ>τ[ο] πλῆθος, Σεμέληι ἐτήσιον· τοῦτο ἐνατεύεται· δυωδεκάτη Διονύσῳι Ληνεῖ ἐτήσιον· ὑπὲ[ρ] κα[ρ]πῶν Διὶ Χθονίῳ, Γῇ Χθονίῃ δερτὰ μέλανα ἐτήσι[α]· ξένῳι οὐ θέμις· δαινύσθων αὐτοῦ· Βακχίωνος δε[κ]άτη ἐν Δειράδ[ι] Διονύσῳι Βακχεῖ χίμαρος καλλιστεύω[ν]· Sokolowski LSCG, 96.

ὁ τε βασιλεὺς καὶ οἱ ἐπιμεληταί, τὸν δὲ ἀγῶνα διατίθησιν ὁ βασιλεὺς. τίθησι δὲ καὶ τοὺς

τῶν λαμπάδων ἀγῶνας ἅπαντας· ὥς δ' ἔπος εἶπεῖν καὶ τὰς πατρίους θυσίας διοικεῖ οὗτος

πάσας.

Attika'da ele geçen bir kararname yazıtında Dionysos ve Eleusis gizemleri arasında kült bağı olduğunu ancak bu bağlantının Leneas bayramıyla değil Kır Dionysia'sı ile ilgili olduğu düşünülmektedir.⁹¹ Dionysos'un Thebai'li Eleusis'te yaşamış olan oğlu Damasias'ın Eleusislilere hayırsever davrandığını, bu nedenle çokça övülmüştür. Dionysos onuruna adadığı koroların giderlerini kendisi karşılamıştır. Demeter, Dionysos ve Damasias 1000 drahmi altın bir taşla onurlandırılmaları istenmiştir.

IG II2 1186; Eleusis, ⁹²:

“... [Κα]λ[λί]μαχος Καλλικράτους εἶπεν· ἔπε-
[ιδῆ] Δαμασίας Διονυσίου Θηβαῖος οἰ[κ]-
[ήσ]ας Ἐλευσῖνι κόσμιός τε ὤ[ν] διατετ[έ]-
[λ]εκε καὶ φιланθρώπως ἔχει πρὸς πάντ-
[α]ς τοὺς ἐν τοῖ δήμοι οἰκοῦντας καὶ α[ὐ]- 5
[τ]ὸς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτῷ, καὶ Διονύσ[ια]
[π]οιούντων Ἐλευσινίων ἐσπούδασε[ν κ]-
αὶ ἐφιλοτιμήθη πρὸς τοὺς θεοὺς κ[αὶ τ]-
ὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων καὶ Ἐλευσιν[ίω]-
[ν], ὅπως ὥς κάλλιστα γένηται τὰ Διονύ[σ]- 10
ια, καὶ παρασκευάσας τοῖς αὐτοῦ τέλ[ε]-
[σ]ι χοροὺς δύο, τὸν μὲν παίδων, τὸν δὲ ἀν-
[δρῶν] ἐπέδωκεν τεῖ Δήμητρι [κ]αὶ τεῖ Κό-
ρει καὶ τοῖ Διονύσῳ, δεδόχθαι Ἐλευσ-
ινίοις, ἐπαινέσαι Δαμασίαν Διονυσί- 15
ο Θηβαῖον σωφροσύνης ἕνεκα καὶ εὖσε-

91 Clinton 2005, 70.

92 Platon: 6. 778c., Clinton 2005, 70.

βείας τῆς πρὸς τὸ θεὸ καὶ στεφανῶσαι
αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι ἀπὸ Χ δραχμῶν.
ἀνειπάτω δὲ αὐτὸν ὁ μετὰ Γνᾶθιν δήμα-
ρχος Διονυσίων τῶν Ἑ[λ]ευσῖνι τοῖς τρ- 20
αγοιδοῖς, ὅτι ὁ δῆμος ὁ Ἑλευσινίων στ-
εφανοῖ Δαμασίαν Διονυσίου Θηβαῖον
σωφροσύνης ἕνεκα καὶ εὐσεβείας τῆς
πρὸς τὸ θεῷ· ἔστω δὲ αὐτῶι προεδρία κα-
ὶ ἀτέλεια ὧν εἰσιν κύριοι Ἑλευσίνιο- 25
ι καὶ αὐτῶι <καὶ> ἐγγόνιοις καὶ ἐάν τ[ι] ἄλλο [β]-
ούληται ἀγαθὸν εὐρέσθαι παρὰ τοῦ δή-
μου τοῦ Ἑλευσινίων, καὶ ἐπι[μ]ελέσθω α-
ὐτοῦ ὁ δήμαρχος ὁ ἀεὶ δημαρχῶν ὅτου ᾧ-
ν δέηται· ἐλέσθαι δὲ αὐτίκα μάλα ὅστι- 30
ς ἐπιμελήσεται, ὅπως ᾧ ἀναγραφεῖ τό-
δε τὸ ψήφισμα καὶ σταθεῖ ἐν τῶι Διονυ-
[σ]ίωι, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν δοῦναι Δ δρ-
[α]χμὰς τὸν δήμαρχον· δοῦναι δὲ εἰς θυς-
[ί]αν Δαμασίαι Η δραχμὰς ἀπὸ τοῦ κοινῶ.

Atina'dan ele geçen üçüncü bir yazıtta Dionysios'a LEnaia bayramında adanmış olan emziren boynuzlu bir domuz adağı yazılmıştır.⁹³

Atena, 480-460 a. C.: *IG I3 234*; Sokolowski, *LSCG* 1:⁹⁴

“... [...].Δ— — — — —
[...].οις : [— — — — — τ]-
[έλ]εον : Θαρ[— — — — — Δι]

[Μι]λιχίοι : ε[— — — — — νεφ]

Π[ά]λια : Μετρί : ἐ[ν Ἄγρας — — —] 5

93 Sokolowski *LSCG* I.

94 Platon: 6. 778c., Sokolowski *LSCG* I.

[.]ς πυριχαι[— — — — — τῷ τρ]-
 [ί]τοι ἔτει : Δι— — — — —
 [.]ον : ῥόταν : ἡ— — — — —
 [.]ις : γαλαθεν[— — — — — Κο]-
 [ρ]οτρόφοι : ἐμ π[όλει — — — χο]- 10
 [ί]ρος : ἡέροι : πα[ρ— — — — —]
 [ἡ]εροῖνει : ἐμ π[— — — — — πτ]-
 [ό]ρθια : χοῖρος [— — — — — Χά]-
 [ρ]ισιν : γαλαθε[ν— — — — —]-
 ν : Ἀρτέμιδι : Δεμ— — — — —
 Γαμελιῶνος : με[νὸς — — — — — φθί]-
 νοντος : Διονύσ[οι — — — — —]
 ἔριφος : κριτὸς : [— — — — — Σεμέλ]-
 ει : τράπεζα : ἡερ[ο— — — — —]
 έροι : παραγνε[— — — — — Δ]- 20
 .ι : ἡεραίοι : χοῖ[ρος — — — — —]
 ει : ἀρὲν : κριτὸ[ς — — — — — τ]-
 [ρ]άπεζα : ἡε— — — — —

7-9 Δ[ιόνυσοι.....τέλε]ον ῥοταν ἡ[ε πομπὲ ἡε ἐν ἄγρ]οις γαλαθεν[ὸν...]
 Sokolowski LSCG I.||

° [... Bir] yetişkin kurban, Tar [... bir Zeus] sıvı ve şarapsız [... içkiler],
 Anne ve [n Agra ...] içkiler

ateşin üzerinde, [... üçüncü] yıl Di [...] ne zaman [...], bir lech [al ...,
 Cur] ottrophus, şehirde [...]. .. bir

emziren domuz, kahraman pa [r ...], kahraman [...] boynuzlu, emziren
 bir domuz, [... Cár] bir süt [l ...],

Ártemis Dem'ye [...]. m'nin sonunda] Gamelión'dan Dionysos'a seçilmiş
 bir çocuk, [... Semel'e] bir masada,

hér [oe ...] için, kahraman paragne [... a Z] eus Hereo a co [chinillo ...],
 seçilen bir kuzu [o ..., ben] sa ...”

Atina'dan ele geçen yazıtın Dionysos'a ve Leneia bayramına doğrudan atıf yaptığı görülür. “ἐγὼ Διονυσίων τῶν [ἐπὶ Λ]ηναίων[ι]”

Atena, 331-330 a. C.: IG II2 1496, cara A, col. 4.⁹⁵: T22 yazıtı

“... [....9.... πα]ρὰ ..6...ου

[κεφάλαιο]ν : 67

.....

[ἐκ τοῦ δε]ρματικοῦ· 68

[ἐπὶ Κτησ]ικλέους ἄρ[χον]τος·

[ἐγ Διο]νυσίων τῶν [ἐμ Πει]ρα[ιεῖ παρὰ] 70

[βοων]ῶν :HHHΔ ▪ ·

[καὶ] τὸ περιγενόμε[νον ἂ]πὸ τῆ[ς]

[βο]ωνίας :HH ▪ ΔΔΔ////////

[ἐγ] Διονυσίων τῶν [ἐπὶ Λ]ηναίων[ι]

[π]αρὰ μυστηρίων [ἐπιμ]ελητῶν — — —· 75

ἐκ τῆς θυσίας τῆ[ι Ἀγαθ]ῇ Τύ[χη]ι παρὰ]

ιεροποιῶν :H ▪ Δ////////

ἐξ Ἀσκληπιείων πα[ρὰ]

ιεροποιῶν :HH ▪ ΔΔΔΔ ▪ ///

ἐγ Διονυσίων τῶν ἐν ἄστε[ι] π[αρὰ] 80

βοωνῶν : ▪ HHH ▪ ▪ ▪ ▪ ///

ἐξ Ὀλυμπιείων παρὰ [τῶν τοῦ]

δήμου συλ[λο]γέων : ▪ H[▪]ΔΔ ▪ ·

ἐκ τῆς θυσ[ίας] τῷ Ἑρμῇ τῷ

Ἥγεμονίῳ παρὰ [σ]τρατηγῶν — — —· 85

ἐγ Βενδιδέων παρὰ ἱεροποι[ῶν]

HHHH ▪ ▪ ▪ ▪ ·

ἐκ τῆς θυσίας τῷ Διὶ τῷ

95 Platon: 6. 778c.

Σωτήρι παρὰ βοωνῶν :X ᾠ .

.....

κεφάλαιον δερματικοῦ 90

ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος·

° Sizin için]... 4 [9] 6 drahmi ve bir akar [Toplam] l: 42 talent, 2.910 drahmi. [Den gelen para

ven] ta kesilen hayvanların derileri. [Sırasında] ar [con] tado [Ctes] icles: [Dio'nun] nisias of

[Pi] re [veya, sığırların resmi alıcıları adına, 311 drahmi [ve] [sizi] [satın] mpra'dan [sizi] çıkarırlar.

sığır, 280 drahmi. [] Dionysosçuların [L] ene [ya da, [emanet edilen] gizemlerin iki tarafında,

[...]. Kurbandan [İyiliğe] na Tapınakların ve kutsal ayinlerin denetçileri [ton balığı] için, 160

drahmiler. Asclepieas'tan, tapınakların ve kutsal ayinlerin denetçileri tarafından 291 drahmi. itibaren

Büyük Denise [s], sığırların resmi alıcılarının p [art] için, 808 drahmi.

[halk] sylogeumlarından sorumlu Olympias, 671 drahmi. Kurbandan sorumlu Hermes Hegemon'a

stratejistlerin... Tapınakların ve kutsal ayinlerin denetçilerinden sorumlu Bendidea'lardan 457 drahmi.

Resmi sığır alıcıları tarafından Zeus Salvador'a yapılan kurbanlardan, 1050 drahmi. Toplamı

Ctesicles Archon'u altında kesilen hayvanların derilerinin satışından elde edilen para, 5099

drahmi, 4 obol.”

“...[E]λαφηβολιῶνο- 45

ς ἔκτῃ ἐπὶ δέ-

κα, Σεμέληι, ἐπ-

ὶ τοῦ αὐτοῦ βο-

μοῦ, αἶζ, γυναι-

ξὶ παραδόσιμ- 50

ος, ιερέας τὸ δ-
έρμα, οὐ φορά, Δ

3. DĪONYSOS TAPINAKLARI

Dionysos onuruna hem Anadolu’da hem de Yunanistan’da çok sayıda tapınak inşa edilmiştir. Bu tapınaklar ve kutsal alanlar, Dionysos adına yapılan festivallerin ve ritüellerin yapıldığı mekanlar olması açısından önemli olduğu kadar mimari özellikleriyle de dikkat çekmektedir.

1.1 Naxos Yria Dionysos Tapınağı

Homeros’un Hymno’unda⁹⁶ ve Diodorus⁹⁷ Naxos adasını Dionysos’un doğduğu yer olarak gösterirler ve Dionysos’u adanın baş tanrısı olduğuna işaret ederler. Ancak ada Theseus’un Giritte Minos’tan kaçıp Atina’ya dönüşünde Ariadneyi terk etmesi ile ünlüdür.⁹⁸ Naxos adasında Dionysos yanında Ariadne’ye de tapınım görülür. Bu beraberlikte ve Dionysos’un buradaki tapınımında satyrler görülür. Yunan vazo resimleri üzerinde Dionysos’un Ariadne’yi kurtarması Satyrlerin cümbüşü ile resmedilir. Naxos adasının Dionysos’un Naxos’taki kültürüne dair yazıtlar ele geçmiştir. İki parçalı olarak ele geçen yazıtta Dionysos için ‘Choronion?’ ayında bir adak adanmasından söz edilmiştir.⁹⁹ Gaertringen yazıtı

“Κρονιῶνος εὐθὺς ἰσταμένου ἰστάναι χορὸν καὶ οὐλὰς θύεσθαι Διονύσῳ”
olarak yorumlamıştır.¹⁰⁰

IG XII 5, 45; Naxos:

“... [ε]ὐθὺ[ς ἰστάναι χ]-
ορὸν [καὶ] ὀ[λὰς θύ]-
εσθα[ὶ Δ]ιονύσ[ωι]
Κρον[ιῶν]ος.

Dionysos kültürünün Naxos’taki izlerinin izlenebildiği yazıt ve mitler dışında Dionysos tapınağı adytonunda fildişi bir kulak ve MÖ 6. Yy

96 Homeros Hymn 4.

97 Diodorus Sic. 3.66-5.52.

98 Diodorus Sic. 5.51.

99 IG XII 5, 45.

100 Gaertringen

ortalarına tarihlendirilen bir erkeği tasvir ettiği düşünüşlen altın fildişi bir heykel ele geçmiştir.¹⁰¹ Kiklad Adasında hakim olan Dionysos kültüründe Atina'dan alınan unsurlar baskındır. Bunlar özellikle kent Dionysia'sında alınan ritüellerdir. Bu bağlamda Dionysos geçit töreni, trajediler, tiyatro oyunları fallophoria ve çocukların katıldığı teatral yarışmalar yapılmaktadır. Dionysos bayramlarının yapıldığı Euboea, Andros, Delos, İ-Tasos ve Midilli adasından bayramlarla ilgili yazıtlar ve kararname yazıtları ele geçmiştir. Alman-Yunan arkeologlardan oluşan bir ekip tarafından Naxos Yrina'da kazı çalışmaları 1986 yılında başlatılıp 1997 yılına kadar sürdürülmüştür.¹⁰² Naxos Yria Kiklad adaları içerisinde Dionysos'a adanmış en büyük kutsal alanlardan birine sahiptir. Dionysos Tapınağı burada "Byblines nehri" günümüzde Peristes kıyısında yer almaktadır.¹⁰³

Homeros Dionysos'un Naxos adasına gelişini (Kykklad adalarına gelişini) Dionysos'un yolculuğundan sonra geldiği Kyklad adalarında Tyrrenhienli korsanlar tarafından kaçırılmıştır. Gemi yelken açar açmaz şarap fiçılarının içerisinden yabancı bir asma büyümüştür. Dionysos vahşi bir aslana dönüşerek kaptanları parçalamıştır.¹⁰⁴ Naxos adasında Dionysos tapınağı Yria Kutsal Alanında yer alan bir açık hava tanınım alanıdır.¹⁰⁵ Burası Miken Dönemi'nden Geometrik Dönemine kadar tapınım görmüştür. Geometrik Dönem'de kutsal alanda oikos biçiminde küçük bir tapınak varken, anıtsal bir prostylos tapınağı çevrilmiştir.¹⁰⁶ Yapılan kazı çalışmalarından elde edilen buluntular sonucunda bu kutsal alanın Dionysos'a adanmış olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁷ Yria'da yer alan Dionysos tapınağı 4 yapı evresi geçirmiştir. İlk tapınak MÖ 800'lerde 5x10 ölçülerinde ahşaptan inşa edilmiştir. Yapı toprak tavana sahiptir ve güneyindeki nehre 15 metre uzaklıkta yer almaktaydı. Bu yapının bir sel sonucunda tahrip olduğu düşünülür. MÖ 730'larda 11x15 metre ölçülerinde yeniden inşa edilmiştir. Yeni yapı 160 m² granit bir yapı olarak 5 yuvarlak ahşap sütunlu ve 4 koridorlu yeniden inşa edilmiştir. Dördüncü tapınak yeni bir planda yüksek podyumlu ve mermerden inşa edilmiştir. Tapınak duvarına yaslanmış oturma sıralarının olduğu belirlenmiştir.¹⁰⁸ ikinci yapının belirlenemeyen bir nedenden tahrih olmasından sonra yapı üçüncü defa inşa edilmiştir. Bu kez MÖ 680'lerde

101 Morris 2007, 100.

102 Lambrinoudakis 2002, 1.

103 Lambrinoudakis 2002, 2.

104 Exekias MÖ 550-525

105 Lambrinoudakis & Gruben 1987, 569-621.

106 Gruben 2006, 79.

107 Gruben 2006, 79; Gruben 1997, 261-416.

108 Lambrinoudakis 1991, 173-188.

ikinci yapının duvar kalıntılarının bir kısmı kullanılarak erken bir tetrastyle yapı inşa edilmiştir.¹⁰⁹Yapı bu tarihten sonra MÖ 6. Yy'da tamamen yeni bir plana sahip olarak inşa edilmiştir. Bu yapı yüksek podyumlu ve mermerden inşa edilmiştir.¹¹⁰ 13,5x28,3 metre ölçülerinde olan tapınak İon düzeninde erken Hekatompodon olarak inşa edilmiştir. Sütun yüksekliği 7,2 metre, çapı 80 santimetre ölçülerindedir.¹¹¹ Sütunlar 24 yivli iken cellada 28, 32 ve 36'ya kadar değişiyordu¹¹². Dördüncü Yria Tapınağı, sıvalı granit duvarlar hariç tümü mermerden yapılmış en eski İon düzeninde prostylos planlıdır. Bu, dört ön sütunu, sekiz iç sütunu ve dış cephe ve tavan kaplaması dahil kapı duvarını etkilemiştir. Tetrastyle cepheli tapınağın bir kısmı arka alanda bir adyondur. Görkemli kapısıyla dört metre yüksekliğindeki güney tapınak girişinin on iki metre önünde mermer bir sunak duruyordu¹¹³.

MÖ 6. yy sikkeler üzerinde kantharos ve üzüm bağları görülür. Dionysos sikkeler üzerinde genç, sakalsız ve başında sarmaşık diadem ile resmedilir. Sikkenin arka yüzünde kayaya oturmuş çıplak bir silen sakallı olarak resmedilmiş. Başı sola dönüktür ve sağ elinde kantharos tutar. Sol elinde sarmaşık dalı ile ve sol tarafında şarap dolu bir küç ile betimlenmiştir. Kent, bu yüzyılda da bağıcılıkta önemli bir konumdaydı.Tapınağın inşası başladıktan kısa bir süre sonra, alanın batı tarafındaki propylonun her iki tarafında iki odadan oluşan kutsal alana bir hestiatorion, bir tören balo salonu eklenmiştir. Dionysos Tapınağı'ndan sonra M.Ö. 550/540 civarında Mermer çatı ve kült heykeli alınmış, bitmemiş yapıdaki çalışmalar durdurulmuştur. Bu, MÖ 538 civarında Naxos tiranı Lygdamis'in yükselişiyle olmuş olabilir. Lygdamis, Naxos adasında bulunan bir diğer tapınak olan Apollon Tapınağının inşası için çok yüklüce bir para kaynağı kullandığı için Yria'daki tapınağın inşası yarım kalmıştır. Üstelik Lygdamis'in yaptırmaya çalıştığı Naxos Apollon Tapınağı da bitirilememiştir, fakat Portara olarak bilinen tapınağın giriş kapısı bugün halen ayakta görülmektedir¹¹⁴.

Roma döneminde, MÖ 1. yüzyıldan itibaren. MS 3. yüzyıla kadar, tapınak onarımlarla yenilenmiş ve MS 5.yy'da Dionysos Tapınağı Erken Hristiyanlık bazilikasına dönüştürülmüştür. MÖ 41'den itibaren ziyafetlerin ve şenliklerin düzenlendiği Hestiatorion restore edilmiştir. 4500 m²'lik tapınak alanı olan Temenos'un çevresinde bir peribolos oluşturulmuştur. Adyton

109 Gruben 2006, 231.

110 Gruben 2006, 231.

111 Gruben 2006, 216-217.

112 Gruben 2006, 222.

113 Gruben 1992, 41-51.

114 Gruben 1998, 416.

girişinin önündeki tapınağın cella'sında, Markus Antonius'un büyük ve zırhlı bir heykeli bulunmaktaydı. Zırhın üzerinde su perisi Dirke görülmektedir. "Dirke'nin Cezası" teması göğüs plakasına kabartma olarak oyulmuş ve sol elinde bir maenad tutmaktadır. Octavianus'un MÖ 31'de Actium Savaşı'nda Markus Antonius'a karşı kazandığı zaferden sonra heykelin kaidesindeki yazıttaki baş ve isimleri değiştirilmiştir.

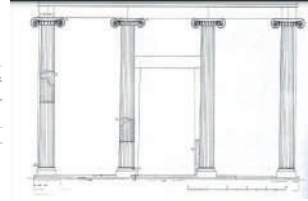
Naxos Yria Dionysos Kutsal Alanı Genel Görüntüsü

Naxos tetradrahmi, Ar 17, 27 g.

Figure 71: Reconstructed elevations of the third (top) and fourth (bottom) Temples of Dionysos at Yria on Naxos, with protyle facade, from Graben, "Naxos und Delos," 205, fig. 26, reproduced by permission of G. Graben.

Naxos Yria Dionysos Tapınağı yapım evresi.

Naxos Yria Kutsal Alanı Hestiatorionu

Naxos Yria Dionysos Tapmağı Adytonu.

Naxos Yria Dionysos Tapmağı adytonun bulunan Markus Antonius heykeli.

3.2 Delos Stoibadeion Tapınağı

Delos'ta zengin bir erkek tarafından yaptırılmıştır. Kendisinin finanse ettiği bir yarışmayı kazanması sonucunda Dionysos onuruna buradaki küçük boyutlu tapınağı inşa ettirmiştir.¹¹⁵ Adasında Dionysos adına inşa edilmiş bir kutsal alan. Dikdörtgen plana sahiptir. 2 adet phallus (Dionysos'u sembolize eden) taşıyan kabartmalı sütun bulunur. Güney sütündaki Kabartmalarda Dionysos adına yapılan tören sahneleri vardır.¹¹⁶ Dionysos'a eşlik eden Maenadlar, Silenos ve Pan görülmektedir. Burada Papposilenoî rolü yapan 2 adet tiyatro sanatçısının heykeli bulunmuştur. Aynı sütunda Carystios adına yazılmış onurlandırma yazıtı bulunmuştur.

Delos, 304 : IG XI 2, 144 yazıtında;

“... Galaxion ayında 1 testi yağ 4 drahmi ve 3 obol. Dionysos heykeli Anaksitemide , 5 drahmi. Caico'ya işi için 6 drahmi. Fallophoria arabası için ahşap 8 drahmi. Fallophoria arabasının yapımı için Caico'ya 5 drahmi. Heykel yazıtı için Nanaco'ya 12 drahmi. Heykelin montajı için Caico'ya 2 drahmi. Fallophoria ve phallos arabası için çiviler 1 drahmi 3 obol. Heykelle ilgili diğer şeyler için 12 ldrahmi...”

Geçit töreni gderlerinin içeren yazıt MÖ 304 yılına tarihlenmektedir. Phalluklar ahşaptan imal edilirdi ve ziyafet töreninden sonra yakılmaktaydılar. Bu nedenle her yıl phalluslar yeniden yapılmaktadır. Delos'ta yapılan bayramlarda trajedi koroları, yetişkinler ve çocuklar için komediler yapılmıştır. Sütun üzerinde Dionysos, Pan ve Silenler .¹¹⁷

Stoibadeion'da tiyatro oyunu sergileyen sanatçıların heykelleri

115 Dimitrijevic 2020, 195.

116 Bulard, Bizard, Lareux 1907, 504-529., Bruneau 1970,

117 Bulard, Bizard, Lareux 1907, 504-506.

Phallusları taşıyan kabartmalı sütunlar

3.3 Knidos Dionysos Tapınağı

Dionysos Tapınağı Hellenistik Dönemde inşa edilmiştir. Friz bloklarının ve mimari plastik elemanlarının genel stilistik özellikleri bakımından Hellenistik Dönem özellikleri barındırmaktadı.¹¹⁸ Tapınağın kalıntıları üzerine Bizans Döneminde C Kilisesi yer almaktadır.¹¹⁹ Dionysos'a adanmış olan Tapınak peripteros planlı ve İon düzenindedir.¹²⁰ Yapımında Rodos'tan getirilen mavi-beyaz renkli Lartios mermeri kullanılmıştır. Ölçüleri ise 35 x 18 metredir.¹²¹ Knidos Dionysos Tapınağının frizlerinde Dionysos'la ilgili sahneler yer alır. Frizler işçilik ve stilistik özellikleri olarak değerlendirildiğinde M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.¹²² 1'den 7'ye kadar numaralandırmış olan frizler üzerinde Dionysos Mainad ve Satyrlerden oluşan ve Thiasos olarak adlandırılan sahneler olduğu anlaşılmaktadır. Hareketli sahnelerden oluşan bu frizlerde, figürlerin kıvrımları belirgin bir şekilde işlenmiştir. Thiasos, Dionysos'un sarhoş veya kendinden geçmiş hali anlamına gelir ve yanında Mainadlar eşlik ederler.¹²³

FR1 olarak isimlendirilen friz bloğunun üzerinde 4 figür görülmektedir. Figürleri ikiye bölünmüş sağ ve sol gruba bölen ortada volütlü krater bulunmaktadır. Volütlü krater friz bloğunun sol bölümünde yer alan 2 menad figürünün vücudu cepheden betimlenmiş ve yüzleri aşınmıştır. Friz bloğunun sağ bölümünde yer alan diğer 2 figürden volütlü kraterin hemen yanında duran erkek figürünün baş ve vücut kısmı cepheden betimlenmiş, sağ bacağı sol bacağının arkasından atarak sol ayak topuğunu elinde tuttuğu asaya dayandırmış ve profilden betimlenmiştir. Yüz hatları aşınmış olan figür sağ elinin baş üstü hizasında tutmaktadır. Bahsi geçen 3. figürün hemen

118 Brüns-Özgan 2002, 39-45.

119 Newton 1863, 443-455.

120 Love 1970, 68.

121 Love 1970, 68.

122 Brüns-Özgan 2002, 39-45.

123 Brüns-Özgan 2002, 39-45.

yanında yer alan 4. figür kadın figürüdür. Yarı çıplak olan kadın figürünün üzerine aldığı kumaş ile hareketlilik kazanan sahnede figür vücudunu döndürmektedir. Yüksek kabartma olarak işlenen figürler Hellenistik dönem özelliği göstermektedir. Vücudunu döndüren yapan figür olasılıkla Mainad olmalıdır ve elbisesinin alt kısmı yapışmış, kalın ve derin kıvrımlara sahiptir.

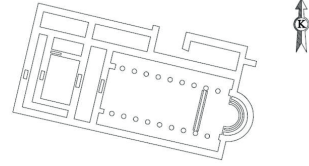
FR2 adıyla kaydedilen friz bloğu oldukça tahribata uğramış olan friz bloğunda üç figür bulunmaktadır. Bu figürlerden ortadaki cepheden betimlenmiş bir erkek figürüdür. Giyimsiz biçimde betimlenen figürün sol kolu yukarıya doğru kaldırılırken sağ kol ise aşağı yönde gösterilmiştir. Figürün solunda kadın olduğu tespit edilebilen bir figür yer almaktadır. Kadın figürü frizin sağına doğru hareket etmektedir. Eliyle arkasına uzanan manto kumaşını tutar vaziyette betimlenmiştir. Burada betimlenen kadın figürü sağa doğru gerçekleştirilen hızlı bir dönüş yapmakta ve dönüş etkisiyle havalanan manto kumaşını kavramaya çalışmaktadır. Friz bloğunun merkezindeki figürün sağında kalan diğer figür oldukça tahrip olmuş durumda olması nedeniyle stilistik açıdan değerlendirilmesi sorunludur ancak ikonografik açıdan bazı bildiler verir. Kısmen görünebilen diğer bir kadın figürü de benzer bir hareket içerisinde gösterilmiştir. Söz konusu friz ikonografik açıdan Dionysos alayında dans eden Mainad ve olasılıkla ortada Dionysos ya da alayına bağlı bir başka erkek figürünü yani bir Satyri betimliyor olmalıdır.

FR3 frizi Knidos Dionysos Tapınağına ait frizler içerisinde figürlerin en net izlenebildiği bloktur. Friz bloğunun sol tarafının kırık ve eksik olduğu görülür. Frizin korunagelen bölümündeki sahnede iki figür yer alır. Bu figürlerden soldaki yarı çıplak bir kadın figürü olup hareketli bir durumda betimlenmiştir. Ayakta duran kadın figürünün sağ bacağı geride olup sol bacağı hafif öne doğru atılmıştır. Sol bacağı baldır seviyesine kadar sarılı ağır bir manto kumaşı sol tarafta bir yere takılmış ya da başka bir figür tarafından çekilircesine sol diz üzerinden başlayarak sağa doğru katmanlı biçimde gerilmiştir. Sağ bacağın taşıyıcı durumda olduğu vücutta geniş kalçalarla betimlenmiş olan kadın figürünün gövdesi daha ince olup kollarını iki yana doğru uzatmıştır. Kırık olan sağ kolun işlevine ilişkin bir tespit yapılamazken kısmen tahrip olmuş sol kol dairesel forma yakın bir tympanon tutmaktadır.

FR4 friz bloğu üzerinde tespiti yapılabilen tek bir figür görülmektedir. Muhtemelen arkalıklı bir iskemlede yarı çıplak olarak sağa doğru oturur vaziyette betimlenmiştir. figürün sağ kolu muhtemelen kırık olan bir iskemlenin arkalık bölümüne dayandırılmıştır. Bacakları tamamen örten kalın mantolu olarak resmedilmiştir. Kalın manto kumaşı altında sağ bacak hafifçe kırılarak öne doğru uzatılırken arkada kalan sol bacak dizden kırılarak

içeriye vücuda doğru çekilmiştir. Figürün sol kolu dirsekten itibaren kırılarak başka bir nesneye dayandırılıp dirsekten itibaren yukarıya uzatılmıştır.

FR5 friz bloğu devşirme olarak kullanıldığı apsis yapısında dışa bakan duvarında dikey yapı elemanı olarak kullanılması nedeniyle oldukça iyi korunagelmıştır. frizde 3 adet figür yer almaktadır. Figürlerin vücutlar büyük oranda iyi korunmuş olmasına karşın baş bölümleri tahrip edilmiştir. Frizin en sonundaki figür tam olarak görülememektedir. Giyimli olduğu anlaşılan figürün manto kumaşının bir bölümünü kavracağı sol eliyle öne doğru uzatmaktadır. Bu figürün hemen solunda aralarında yüksek kaideli bir altarla ayrılmış 2 figür yer almaktadır. Altara göre solda yer alan figür ayakta duran giyimli bir kadın figürüdür. Söz konusu figür peplos giymiştir. Sola doğru yönelmiş ve bu yöne dönüş yapmış, vücudun üst kısmı burada kısa olarak betimlenmiştir. Vücut hareketine bakıldığında sol kolunu ortada yer alan altara doğru uzattığı görülür. Altarın sağındaki figür ise ayakta durur biçimde cepheden betimlenmiştir. Altta khiton üstüne hymation giymiş olan figürün sağ kolunu altara doğru uzatmıştır. FR6 ve FR7 frizleri çok hasarlı vetespi edilemez durumdadır.

Knidos Dionysos Tapınağı Dionysos Heykeli

Knidos Dionysos Tapınağı/ C Kilisesi Planı

Knidos Dionysos Tapınağı planı Knidos Dionysos Tapınağı Frizleri sırasıyla soldan sağa 1-2.

Knidos Dionysos Tapınağı Frizleri sırasıyla soldan sağa 3,4,5.

3.4 Thebai Dionysos Lysios Tapınağı

Thebes’de bulunan Dionysos Tapınağıdır. Didonysos’un annesi Semele’ye de adanmıştır ve mezarının burada olduğuna inanılır. Nitekim Semele’nin babası Kadmos Thebai kralıdır. Dolayısıyla Thebai Dionysos’un doğduğu yerdir.¹²⁴ Mitolojiye göre Dionysos’un annesi olan Semele, çocuğunun babası Zeus’tan gerçek gücünü göstermesini ister. Zeus yıldırım olarak çarpınca Semele yanarak ölür. Zeus bunun üzerine Semele’nin karnındaki henüz doğmamış Dionysos’u kendi baldırının içine yerleştirir.¹²⁵ Zeus’un o ünlü yıldırımının düştüğü yerin burası olduğuna inanılmaktadır. Zeus, Hera’nın bebek Dionysos’a zarar vermesini engellemek için onu Hermes’e emanet eder. Hermes’in perilere teslim ettiği Dionysos’u Nysa’a götürler. Yeterince büyüüp güçlenen Dionysos bir tanrı olarak Thebai’ye döner.¹²⁶

Atina ve Eretria’da olduğu gibi Tapınak tiyatronun yanında inşa edilmiştir.¹²⁷ Kentin kurucusu Cadmos¹²⁸ kentin kurulduğu günü anmak için Dionysos’a adanmış olan bu tapınağı inşa ettirmiş ve Dionysos’un özgürleştirici olduğuna inanılarak kentin kuruluşu kutlanmıştır.¹²⁹ Dionysos’a burada kurtarıcı olarak tapınılmıştır. Pausanias Yunanistan’ın Tasviri adlı eserinde bu tapıntan bahsetmektedir.¹³⁰ Dionysos onuruna yapılan bayramların kutlandığı bir kutsal alandır. Burada 2 adet tapınak Dionysos’a adanmıştır.¹³¹ Birinin sıfatı Cadmeios, diğeri ise Lysios’tur.¹³² Dionysos Lysios tapınağı deliliği gideren, Cadmeios ise deliliği bulaştıran olarak

124 Homeros Iliad XIV, 323-325., Hesiod Thegony 940-942.

125 Karényi 1951, 257.

126 Mikalson 2010, 86.

127 Jaccottet 1990, 152-153.

128 Herodot Hist. 5.58.

129 Jaccottet 1990, 152-156.

130 Paus. 9, 16, 6; 9, 12, 4.

131 Detienne 1989, 24-26.

132 Detienne 1989, 24-26.

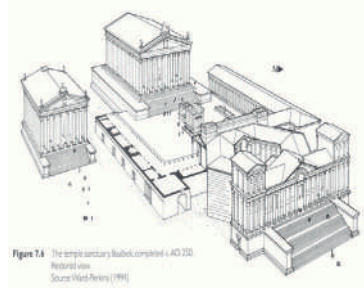
adlandırılmıştır.¹³³ Cadmeios alanında 2 adet heykel ve bir ahşap kült heykeli vardı. Lysios'ta ise tapınak, tiyatro, Semele heykeli vardı. Thebes Dionysos için önemli bir yerdir. Annesi Semele'nin ve kendisinin buradaki kötü ününü düzeltmek için Asia'dan buraya gelmiştir.¹³⁴ Sonunda da düzeltilmiştir. Bu mite dayanılarak burada Dionysos'a adanmış tapınak yapılmıştır.

3.5 Baalbek Bacchus Tapınağı

Lübnan Baalbek'te bulunan tapınak Antoninus Pius (138-161) döneminde inşa edilmiştir. Bacchus'a ithaf edilmiş olan tapınak 66x35 boyutlarında, 8x15 sıralı yivsiz Korinth düzenli, peripteros planlı bir tapınaktır.¹³⁵ Yivsiz Korinth sütunlarının oluşturduğu peripteral sütun dizisi ile 6 adet yivli sütunu olan derin bir avluya sahiptir. Tapınağın yanında Jüpiter Heliopolitanus'a adanmış olan bir tapınak vardır. Baalbek güneşin Kenti anlamına gelmektedir.¹³⁶ Sütun kaideleri İon düzeninde ve kesme taştan yapılmış olan podyumlu bir tapınaktır. Dionysos'un kült heykeli adyton'un içine yerleştirilmiştir. Tapınağın anta duvarı ile tapınağı çevreleyen sütunların iç bükey tavanında Mars, Vulcan, Ceres ve Ganymedes'in heykelleri yer alır. Cella girişinde Dionysos'u sembolize eden üzüm salkımları ve sarmaşık motifi yer alır. İç mekân sütunları yarım yivli Korinth sütunlardır. Kült heykeline ise cella çerisinde 9 basamağı geçtikten sonra 6 basamaklı bir merdivenden geçiş yapılarak ulaşılabilmektedir. Tapınak cellasının iç yan duvarlarında yer alan nişler ve alınlık içerisinde heykeller yer almaktadır.¹³⁷

Bacchus Tapınağı

Jüpiter Tapınağı

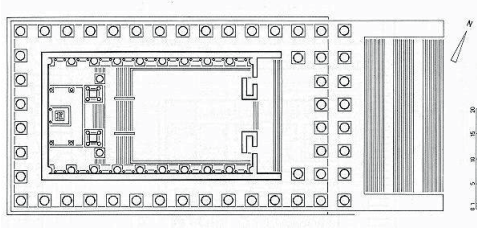
133 Detienne 1989, 24-26

134 Sophokles Antigone, 1140-45.

135 Ward-Perkins 1994, 317-319, fig. 204;

136 Wheeler 2004, 89-93.

137 Wheeler 2004, 93.

Baalbek Bacchus Tapınak Planı

Cella giriş kapısında bulunan ve Dionysos'u simgeleyen Şaraplık Üzümlük Salkımları

Tapınağın peripteral iç bükey tavanında bulunan beykeller Bacchus Tapınağı cellası

Bacchus Tapınağı iç mekanındaki alımlıklı nişler Baalbek Bacchus Tapınağı iç mekan graviürü

3.6 Side Dionysos Tapınağı

Side'de bulunan Dionysos Tapınağı, Erken Roma Döneminde inşa edilmiş, pseudo peripteros planlı bir tapınaktır. 0, 65 metrelik yüksekliğinde bir podium üzerinde yer alan tapınak 7, 23 x 17, 55 metre ölçülerindedir. Sütunları Korinth düzenindedir. Ön cephesi tetrastylus cephelidir. Kuzey-güney yönündedir. Cellası çok geniştir.¹³⁸ Tapınağın üst kısımları Erken Bizans Döneminde tahrip edilmiştir. Tapınağın güney tarafı konut

138 Mansel 1963, 91; Mansel 1978, 144.

haline getirilmiştir. Pronaos ve Stylobat levhaları da tamamen kaldırılmış durumdadır.

Ele geçen yazıttan yola çıkılarak tiyatronun yanında yer alan tapınak Dionysos Tapınağı olarak adlandırılmıştır.¹³⁹ Yazıt M.S. 2. Yüzyıla tarihlenmekte olup Side Gerousia'sı yaşlılar konseyi tarafından yaptırılmış Dionysos'la ilgili kutsal bir "Deipnisterion" yemek salonundan bahsetmektedir.¹⁴⁰

Dionysos Tapınağının kutsal bir yemek salonu olarak kullanılmış olduğu düşünülmür. 1999 yılından itibaren Dionysos Tapınağı ve çevresinde yapılmış olan kazılarla birlikte ele geçen buluntuların bu tapınağa ait olabileceği üzerinde durulmuştur. Büyükkolancı, yapının mimari öğelerinden yola çıkarak tapınağı Geç Hellenistik Dönem ya da Erken Roma İmparatorluk Döneminde ilk yapım evresi geçirmiş olduğu ve M.S. 2. yüzyılda onarımdan ve yeni düzenlemelerden geçirilmiş olabileceği değerlendirmesini yapmıştır.¹⁴¹ F. Alanyalı ve ekibi tarafından 2009-2012 yılları arasında Dionysos Tapınağı ve çevresinde yapılan kazı çalışmalarından elde edilen bulgular ve sondaj çalışmaları neticesinde tapınakta 5 yapı evresi tespit edilmiştir.¹⁴² Tapınakla ilgili çalışmalar yürüten Katja Piesker, tapınağın yapı evresiyle ilgili yeni bulgulara ulaşmıştır. Piesker, bu tapınağın 4 yapı evresi olduğunu tespit etmiştir. Yapı, 1 ve 2. evrelerinde tapınak olarak kullanılmıştır.¹⁴³ Piesker tapınağın mimari elemanlarından yola çıkarak, tapınağı M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına veya 3. çeyreğine tarihlemektedir.¹⁴⁴ Side Dionysos Tapınağının yapı evreleri F. Alanyalı tarafından 5 evre olarak tespit edilmiştir.¹⁴⁵ Birinci Evre- M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiş olup, tapınağın inşa edildiği evre olarak tanımlanmıştır. Piesker, tapınağın güney tarafında ortaya çıkarılmış merdiven üzerinde de çalışmış olup, merdivenin tapınağın Birinci Yapım Evresine ait olduğunu belirlemiştir.¹⁴⁶ Ayrıca bu evreye ait mimari elemanları incelemesi sonucunda, tapınağın M.S. 1. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir.¹⁴⁷ Mansel ise bu evreyi Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlemiştir.¹⁴⁸ İkinci evreyi M.S. 2. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirmiştir. Bu evrede tapınağın yanında yer alan Roma tiyatrosu inşa edilmiştir.

139 Mansel 1963, 90-96; Mansel 1978, 142-146.

140 Mansel 1978, 145-146.

141 Büyükkolancı 2008, 239-268.

142 Alanyalı 2016, 423.

143 Piesker 2015, 151-183.

144 Piesker 2015, 161.

145 Alanyalı 2016, 425-430.

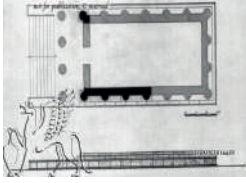
146 Piesker 2015, 161.

147 Piesker 2015, 161.

148 Mansel 1963, 94; Mansel 1978, 145.

Tapınağın güney doğu köşesi, güneydeki giriş merdiveninin basamakları, tiyatronun fil ayakları bu ayaklar arasında uzanan gergi duvarının altında kalmıştır. Tiyatronun inşası sırasında, güney girişin merdiven basamakları olduğu yerinde bırakılmıştır. Merdivenin doğu kısmı, basamakları ile halen tiyatronun gergi duvarının altında görülmektedir. Tapınağın kuzeyindeki giriş merdiveninin yapıya sonradan eklendiği, basamaklarının daha sonraki evrelerde de yenilendiği tespit edilmiştir. Üçüncü evre M.S. 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmiştir. Bu alanın MS 4. yüzyılın 3. çeyreğinden sonra yeniden düzenlendiği ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın güneyinde tespit edilen ve I. evresine ait olan merdivenin basamaklarının bu dönemde sökülmesi nedeniyle yapının MS 4. yüzyılın son çeyreğinde tapınak olarak kullanılmamış olabileceğini düşündürmüştür. Dördüncü evre M.S. 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Bu dönemde tapınak, düz bir podyumdan ibarettir. Podyumun sökülen kısmı basit bir duvar örülerek sağlamlaştırılmış yapının içinde kuzeybatı-güneydoğu yönünde diyagonal uzanan duvarla hemen önüne bir su teknesi yerleştirilmiştir. 6. yüzyılın II. Yarısına tarihlenen dolgu içinde ele geçen taş yongaları, bu dönemde yapıdaki yoğun inşaa faaliyetini doğrulamaktadır. Bu yüzyılda tapınak bir dükkâna veya işliğe çevrilmiştir. Beşinci evre M.S. 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmiştir. Yapı 7. yüzyılın ortasına kadar işlik olarak kullanılmıştır. Mansel tarafından yapılan kazı çalışmalarında Bizans dönemine ait kısımları kaldırılmıştır. Ancak alanda yapılan sondaj çalışması sonucunda M.S. 7. yüzyıla kadar uzanan Geç Antik çağ malzemesi içinde bir adet yeşil sırlı M.S. 13. yüzyıla ait seramik parçası ele geçmiştir. Yapı ve çevresi ele geçen buluntular değerlendirilerek M.S. 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Dionysos Tiyatrosunun scanae fronsu'nda (sahne binası) friz üzerinde Dionysos ile ilgili sahneler yer alır. 2001 yılında ortaya çıkarılan friz üzerinde Dionysos'un hayatından kesitlerin olduğu heykel grupları görülmektedir. Podyumun kuzeybatı köşesinde bulunan ilk sahnelerindeki figürler tahribata uğramış olduğu için tam olarak hangi konuları içerdiği anlaşılmamaktadır ancak devamında yer alan sahnede Dionysos'un doğumu işlenmiştir. Doğum sahnesinde bir taht üzerinde oturan Zeus'un sol bacağı üzerinden Dionysos doğmakta ve bu esnada doğum Tanrısı Eilethia da ona yardım etmektedir. Bu sahnenin devamında Dionysos'un Nysa Nympheleri tarafından yıkanması sahnesi işlenmiştir. Bebek Dionysos ağlayınca Rhea (Zeus'un annesi) rahipleri Korybantlar kalkanları ile dans ederek gürültü yapmakta ve Dionysos'un sesini Tanrıça Hera'nın duyması engellenmekteydi. Böylece onu Hera'dan korumaktadırlar. Frizin devam eden sahnelerinde Dionysos panterlerin çekmiş olduğu araba içerisinde triumph (zafer) alayına katılır. Naxos Adasında Theseus'un terk ettiği Ariadne ile karşılaşması ve Ariadne

ile evlenmesi sahnesi resmedilmiştir. Başka bir kabartmada Olympos'a dönmeyi kabul etmeyen Hephaistos'u sarhoş ederek kendi alayı içerisinde geri götürürmesi sahnesi işlenmiştir.¹⁴⁹Side Tiyatrosu Dionysos frizinden Doğum Sahnesi, Dionysos'un Nysa Nympheleri tarafından yıkanması, Dionysos'un araba içinde zafer alayına katılması, Dionysos'un Ariadne ile evlenmesi

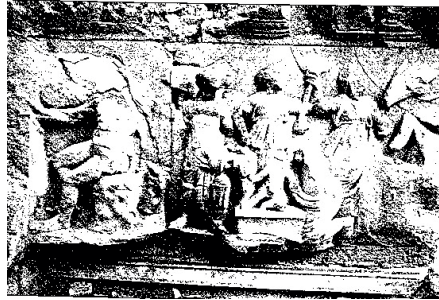
Res. 3 Dionysos Tapınağı
Fig. 3 The Temple of Dionysos

Side Dionysos Tapınağı

Dionysos Doğum Sahnesi

Dionysos'un Nysa Nympheleri tarafından yıkanması

149 Alanyalı 2003, 270.

Dionysos'un panterler tarafından çekilen araba içinde zafer alayına katılması

Dionysos'un Ariadne ile evlenmesi

Side Dionysos Tapınağının sondaj yerleri.

3.7 Pergamon Dionysos Tapınağı

Pergamon Dionysos Tapınağı, Pergamon tiyatrosunun terasının kuzey ucunda yer almaktadır. İon düzeninde prostylos plana sahiptir. Bir podium üzerinde yükselen tapınağın stylobat kısmı 11,80 x 20,22 metre ölçülerindedir. Tapınağın ön cephesi güneye doğru bakmaktadır. Tapınağa 4,5 metre yüksekliğe sahip olan 25 basamaklı bir podiumdan ulaşılmaktadır. Pergamon Dionysos Tapınağının en önemli özelliği-Podiumu, önündeki yüksek merdiveni, çevresine hâkim bir yüksekliğe sahip olması arka ve yan taraflarının neredeyse hiç görülmemesiyle Roma tapınaklarının öncüsü sayılmıştır. M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen tapınak Roma Dönemi'nde imparator Caracalla tarafından (M.S. 211-217) değişikliğe uğramıştır. Hellenistik Dönem'de andezit taşından inşa edilmiş olan tapınak, Caracalla döneminde mermer olarak yenilenmiştir. Tapınağın naosunda bulunan kapı dikmeleri ile akroterleri Caracalla zamanında yapılmıştır. Tapınağın iç tarafı da onarımlar çerçevesinde mermer süslemelerle bezenmiştir. Berlin Müzesi'nde Hellenistik ve Roma Dönemine ait orijinal parçalar

korunmaktadır. Pergamon kenti Caracalla'ya, kent için yaptığı yardımlardan ötürü, bu tapınakta Yeni Dionysos olarak tapınmıştır¹⁵⁰.

Teos'ta bulunan Dionysos Tapınağı'nın restorasyonu

Pergamon Dionysos Tapınağı ve rölye çizim

3.8 Teos Dionysos Tapınağı

Teos Dionysos Tapınağı Teos kentindeki Hellenistik Dönem kent surunun içerisinde ve batı surlarının hemen doğusunda inşa edilmiştir. Ününü Hermogenesten alan kent, Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap (De Architectura) adlı eserinde Teos Dionysos Tapınağının mimarının Hermogenes olduğunu ve onun eustylos (sütunlar arasındaki açıklığın, sütun alt çapının 2 ¼ katına eşit olacak şekilde planlanması) ilkelerine göre planlanarak inşa edildiğini aktarmıştır.¹⁵¹ Teos Dionysos Tapınağıyla ilgili ilk araştırmalar 1764-1765 yıllarında R. Chandler ve N. Revett tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁵² Tapınaktaki ilk arkeolojik kazılar ise 1862 yılında R. P. Pullan tarafından yapılmıştır.¹⁵³ Yaklaşık 60 yıllık bir aradan sonra bu tapınaktaki araştırmalara 1924 yılında Fransızlar tarafından devam edilmiş olup, tapınakla birlikte temenos alanına ilişkin yeni bilgiler ortaya çıkarılmıştır. 1962-1967 yıllarında Yusuf Boysal ve Bâki Ögün tarafından gerçekleştirilen kazılar tapınak ve temenos alanında yapılmış ve tapınakta ilk kez restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁴ 1980'den 1991'deki ölümüne kadar tapınakta araştırmaları Duran Mustafa Uz tarafından yapılmış ve öşümünden sonra yayımlanmıştır. Teos Dionysos Tapınağı İon düzeninde inşa edilmiş 6x11 peripteros planlı bir tapındır. Tapınağı çevreleyen temenos duvarı trapez biçimli olup. temenos'u dört bir

150 Akurgal 2014, 256-258; Bohn 1896, 41-68; Radt 1999, 189; Hoepfner 1997, 119-121.

151 Kadioğlu 2012, 505; Kadioğlu 2018, 9.

152 Chandler – Revett – Pars 1769.

153 Pullan – Newton 1881.

154 Boysal – Ögün 1962, 12-13; Boysal – Ögün 1963, 5-7; Boysal – Ögün 1965, 231-233.

tarafından kuzey ve güneyinde Dor düzeninde inşa edilmiş stoa'lar ve doğu ve batısında İon düzeninde inşa edilmiş stoa'lar çevrelemektedir. Derin pronaos'u ve iki sütunlu dar opisthodomos'u ile Pytheos'un Priene'de inşa etmiş olduğu Athena Tapınağı'na biçimsel açıdan benzemektedir. Pronaos ve opisthodomos'taki sütunların peristasis'teki sütunlar ile aynı eksen üzerinde olmaları yine Hermogenes'in Magnesia'daki Artemis Tapınağı'nda da görülmektedir.

Ekrem Akurgal'a göre tapınak MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.¹⁵⁵ Ancak Y. Boysal ve B. Ögün tarafından sürdürülen kazılarda bulunan ve P. Herrmann tarafından yayımlanan III. Antiochos'a (MÖ 223-187) ilişkin yazıt ve Hermogenes'in diğer eserlerinin incelenmesi sonucu, Hermogenes MÖ 3. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Tapınak içerisinde ele geçen birkaç mimari blok ve tapınağa ait figürlü friz blokları, stilistik olarak Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir. Uz, tapınakta yapmış olduğu çalışmalara dayanarak Hellenistik yapının yıkıldığını ve Augustus (MÖ 27-MS 14) ve Hadrian (MS 117-138) Dönemi'nde yenilendiğini ileri sürmektedir. Ancak yeni dönem kazılarında tapınağın Augustus Dönemi evresine ait herhangi bir arkeolojik veri bulunamamıştır.¹⁵⁶ Tapınağın doğusunda, Kutsal Alan'a ana girişi sağlayan bir kapı yani propylon bulunmaktadır. Yazıtlar ve temenos stoa'larının Augustus Dönemi'nde yapılmış olmasından dolayı, söz konusu propylon da Augustus Dönemi'nde inşa edilmiş olmalıdır .

M.Ö. 3. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren şair, müzisyen, tiyatroc ve şarkıcılardan oluşan İonia ve Hellespontos Dionysos Sanatçıları Birliği Teos kentinde kurulmuştur¹⁵⁷. Bu birliğin sanatçıları kentte Dionysos adına yapılan festivallerde görev almışlardır.¹⁵⁸ Teos Dionysos Tapınağı frizlerinde Dionysos adına yapılan şenlik sahneleri ve Mainadlar ve Satyrlerle görüldüğü Thiasos sahneleri görülür. Frizlerde ağırlıklı olarak Centaur'lar, çift flüt çalan kadınlar, himation giymiş erkekler, amphora taşıyan delikanlılar, typhanon ve lyra çalan müzisyenler sanki Dionysos alayında yürür gibi betimlenmiştir ve hareketli sahnelerdir. Teos frizlerini çalışmış olan Hahland, antik yazarlardan Diodoros Scyllus'tan alıntı yaparak bu frizlerin Dionysos'un Şarap Mucizesi sahneleri olabileceğini aktarmaktadır.¹⁵⁹ 175, 176, 178, 179, 181, 182, 184, 185 -186, 187, 188, 191, L9 3538, L10 2570, L11 2570, numaralı

155 Akurgal 2014, 305.

156 Kadioğlu 2018, 10.

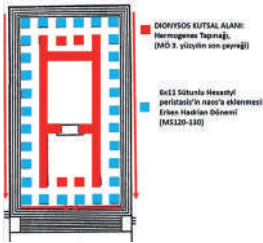
157 Kadioğlu 2018, 6.

158 Kadioğlu 2018, 6.

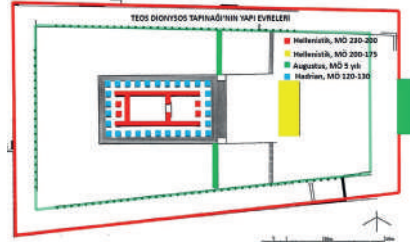
159 Diod. III. 66. 2-3.

frizlerde bu bahsedilen betimlemeler görülebilmektedir.¹⁶⁰ Bunun yanı sıra Klasik Dönem Dionysos rölyeflerinde de görülen kayaya oturmuş bir şekilde betimlenen ve üstü çıplak ve altı manto ile sarılmış Dionysos betimlemesi de mevcuttur. Dionysos'un bizzat kendisi de bu şenliklere katılmış olarak gösterilmektedir. 187 numaralı frizde yarı beline kadar gömülü bir pithos görülmektedir ve bu sahnenin Anthesteria Festivalinin birinci günü olan Pithoigia günüyle ilgili olabileceği üzerinde durulmaktadır. Frizler soldan sağa doğru hareketli ve sağdan sola doğru hareketli olmak üzere tasarlanmıştır. Hahland'a göre frizler, Teos'un mermer ocaklarından çıkarılmış olan büyük kristalli, mavi renge çalan mermerden yapılmışlardır.¹⁶¹

185 ve 186 numaralı friz blokları. Flüt çalan kadın, Himation giymiş erkek, elbise getiren kadınlar sahnesi. Soldaki frizde thymiaterion adındaki kutsal tütsü altlarına gidenler var. Sağdakinde ise olasılıkla Ephesos Artemis'i ya da Leukatheia kült heykeline doğru giden figürler görülmektedir. 184 numaralı friz bloğu. Khiton giymiş flüt çalan bir kadın, Loutrophoros taşıyan bir Centaur ve Lyra çalan bir müzisyen. Dionysos şenliğiyle ilgilidir. 175 numaralı friz. Soldan sağa Centaur, Mainad, Kayaya yaslanmış Dionysos ve Ariadne. 187 numaralı friz. Sağ altta yarı beline kadar toprağa gömülmüş pithos görülmektedir. Olasılıkla Pithoigia günüyle ilgilidir.

Teos Dionysos Tapınağı planı

Teos Dionysos Tapınağı yapım evreleri

Augustus Döneminde yapılmış ve tapınağa girişi sağlayan propylon parçası ve propylonda Augustus'a adanmış yazıt.

¹⁶⁰ Hahland 1950, Res. 27-45.

¹⁶¹ Hahland 1950, 69.

Teos Dionysos Tapınağı Hava Fotoğrafı

184 numaralı friz bloğu

175 numaralı friz

187 numaralı friz

4. TEOS, SARDES VE İASOS'TAKİ III. ANTİOCHOS VE LAODİKE YAZITLARI/TEOS'TAKİ III. ANTİOCHOS YAZITLARI

Teos'ta bulunan III. Antiokhos yazıtı, III. Antiokhos'un, Ptolemaios Krallığı yönetiminde bulunan Karia Bölgesindeki Alinda, Alabanda, Amyzon, Labraunda, Mylasa ve Tralleis kentlerini aldıktan sonra Teos kentini ziyareti esnasında yazılmıştır. Teos'ta ele geçen yazıtlar kentin kurucusu, III. Antiokhos ve eşi Laodike'nin onurlandırılması amacıyla III. Antiokhos ve eşi Laodike onuruna kült kurulması ve bir dizi ritüeli içeren yazıttır. Teos kararname yazıtı M.Ö. 204/203 yılına tarihlendirilmiştir. III. Antiokhos Teos kentinin Pergamon Krallığına ödemiş olduğu vergileri kaldırarak kenti büyük bir ekonomik yükten kurtarmıştır. Teos kenti ve teritoryumunun kutsal ve dokunulmaz sayılmasına karşılık olarak giderlerin devlet bütçesinden tedarik edildiği onurlandırma işleri yapmışlardır. III. Antiokhos ve eşi Laodike'ya bağlılık ve şükranlarını sunmak için çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Antiokheia ve Laodikeia için yapılacak olan ritüellere kentin tüm yöneticilerinin ve Dionysos Sanatçılar birliğinin o gün içerisinde bir araya gelmeleri. Kral Antiokhos Megas ve kız kardeşi Laodike'nin bir sunağı inşa ettirilsin ve kurban kesimi bu sunakta gerçekleştirilmesi istenmiştir. O gün içerisinde kentteki herkesin taç takması adak adaması, III. Antiokhos ve eşi Laodike'nin mermer heykellerini yaptırılması ve bu heykeller Dionysos heykelinin yanına yerleştirmişlertirilmesi yazılmıştır. III.

Antiochos bu ritüellerle Teos halkının kendisine bağlı olmasını sağlamış ve İonia Bölgesi'ndeki gücünü arttırmak istemiştir.

SEG 41, 1003. MÖ 204-MÖ 203 Blok 1-3, 4-45¹⁶² yazıtında:

“Timou[khos’ların ve Strategos’ların önergesi: Madem ki Kral] Antiokh[os ...] tercihini ... ve ... gözetip ... atalarından (gelen ve) kendisinde de halihazırda var olan iyi niyeti ve ... bir çoğunu ... niyet ederek, kentimizin ve de diğer Hellen kentlerinin müşterek hayırbahı olduğunu ilan etti. (str.8) Önceden, Taurus’un öte yakasında bulunurken dahi, bizim açımızdan birçok yararlı işlerin kaynağı oldu ve bizim bölgemize geldiğinde de meseleleri fayda getiren bir düzenleme şeklinde yeniden hâle yola koydu. Kentimizde kaldığı vakit, süregelen savaşlar ve ödediğimiz vergilerin büyüklüğü nedeniyle, bizim gerek kamu gerekse bireysel (işlerde) bitap düşmüş olduğumuzu görüp, kentimizi ve topraklarımızı adadığı tanrıya karşı dindarlığını sergileme isteği ve (aynı şekilde) halka ve Dionysos Sanatçılar Birliği’ne lütufta bulunma arzusuyla meclise iştirak ederek bizzat, kentimizin ve topraklarımızın hem kutsal ve dokunulmaz hem de vergiden muaf olmasına izin verdi. Kentteki (refahın) artması için sadece halkın hayırseveri ünvanını değil aynı zamanda kurtarıcısı ünvanını da alsın diye, yine Kral Attalos’a verdiğimiz diğer vergilerden de kendi vasıtasıyla muaf tutulacağımızın sözünü verdi. (str. 22). Bütün insanlara karşı kendisinde öteden beri var olagelen itimadın en büyük göstergesini sunmak için arkadaşları ve ona eşlik eden birlikleriyle beraber kentte kaldı ve bunlardan sonra dahi, bütün Hellenlere, hayırseverlere ve kendisine iyi niyet besleyenlere karşı ne şekilde davrandığının bir örneğini sunmak suretiyle bizim açımızdan birçok yararlı işlerin kaynağı olmayı sürdürdü ve kentimizin, sayesinde refaha ulaştığı hayırların bir kısmını (şimdi) yerine getirirken, bir kısmını da (gelecekte) yerine getirecek. (str.29) Halka (bir) mektup göndererek, halk için faydalı olduğuna kanaat getirdiğini söylediği meseleler hususunda görüşecek bir elçi heyetini kendisine göndermeleri gerektiğini bildirdi ve halk, Apollo[...] oğlu Dionysios’u, Epimenes oğlu Hermagoras’ı ve Zopyros oğlu Theodoros’u elçi olarak gönderdiği vakit ise onlara, (önceden de) bildirmiş olduğu üzere, kenti Kral Attalos’a ödediğimiz vergilerden daimi olarak muaf tutmuş olduğunu açık bir biçimde beyan etti. Bu meseleler hakkında da yazarak elçilere, bize haber vermek üzere talimat verildiğini söyledi ve elçiler de bunları halka bildirdiler. (str. 36) Benzer şekilde onun kız kardeşi, Kraliçe Laodike de her durumda, ... Kral ile aynı fikre sahip olmayı sürdürmüştü ve kente (yapılan) lütuflarda kendisinin hayırlara karşı istekli ve arzulu olduğunu göstermiştir ve halk, her ikisi tarafından, lütufların en büyüğünü almıştır. O halde, bizim de Kral ve Kraliçe’ye, her fırsatta, karşılık olarak değerli şükranlarımızı

162 Hermann 1965, 33-36, Oliver 1968, 321; Merkelbach 1968, 173; SEG 41, 1001. Ma 1999, 308-311; PEP Teos 30.

gösterdiğimiz ve (yapmış oldukları) hayırlara istinaden onlara karşı (verilecek) onurlarda kendimizi aştığımız görünsün ve de halkın (kendisine yapılan) iyiliğe karşılık verme hususunda tamamen istekli olduğu herkesçe bilinsin diye, (str. 44) Hayırlı uğurlu olsun!

Kentin ve teritoryumunun kutsal ve dokunulmaz (olmasına) izin verdikleri ve bizleri vergilerden kurtardıkları ve böylece halka ve de Dionysos Sanatçılar Birliği'ne lütüfta bulundukları için, mümkün olduğunca bütün herkesçe onurlara nail olsunlar ve gerek tapınağı gerekse diğer şeyleri (Tanrı) Dionysos ile paylaşarak kentimizin müşterek kurtarıcıları olsunlar ve müşterek olarak bizlere iyilikler bahşetsinler diye, Kral Antiokhos ve onun kız kardeşi Kraliçe Laodike'nin, olabildiğince en güzel ve kutsal şeyler için en uygun mermer heykelleri Dionysos'un heykelinin yanına dikilsin. (Yine) alınan bu kararlar yerine getirilsin diye, bütün vatandaşlar arasından heykellerin yapımını ve dikimini denetlemek üzere iki epistates atansın. Bu şeyler için (gerekli) parayı ise tedarik etsinler..”

SEG 26, 130; SEG 28, 780¹⁶³

Teos'ta bulunan bir diğer yazıt ise III. Antiokhos ve eşi Laodike onuruna kült kurulması hakkındaki kent kararnamesidir.

... -de pay sahibi olup ... korusun diye ... hem kurbanların hem de libasyonların ... ona karşı ... artsın diye ... müteşekkîr bir şekilde (şenlik) tertiplensin ... Antiokheia ve Laodikeia (şenlikleri) ... ve kentin bütün yöneticileri ve Dionysos Sanatçıları (Birliği'nin) ... o gün içerisinde bir araya gelsinler. (str. 9) Symmoria'ların her biri kendilerine ait yerdeki symmoria sunağının yanına Kral Antiokhos Megas ve onun kız kardeşi, Kraliçe Laodike'nin bir sunağını inşa ettirsinler ve kurban kesimini bu (sunağın) üzerinde yerine getirsinler ve kurbanların (kesimini) ve libasyonları Kral'ın rahibi başlatsın ve tıpkı Leukathea şenliklerinde Poseidon rahibinin yönettiği gibi bu şenliklerde de Symmoria'lar tarafından gerçekleştirilen diğer tüm ritüelleri o (Kral'ın rahibi) yönetsin. (str.17) Halk, gelecek ilk seçimlerde, kişi başı oluşacak masrafı bir kereliğine belirlesin, her zaman görev başında olan tamias'lar ise, prostateslerce kaydedilen ..., kişilerden, (belirli) yaş grubundaki kişilerden ve onlara kayıt yaptıran kişilerden oluşan kişi sayısı listesini aldıktan sonra, symmoria'ların prostates'lerine kamu bütçesinden belirlenen miktarı en geç Leukatheon ayının dördüncü gününde versinler. Kentimizde ikamet eden diğer tüm sakinlerin her biri imkanları el verdiği ölçüde kendi evlerinde bayramı kutlasınlar ve kurban kessinler. O gün içerisinde kentteki herkes taç taksınlar. (Yine) o gün içerisinde kentteki ve kırsaldaki tüm işlere ara verilsin ve herkesi ve herşeyi kapsayan adli tatil olsun. Bu bayram kutsal kitaba kaydedilsin. (str. 29)

163 Hermann 1965, 36-41; Oliver 1968, 321-322; Merkelbach 1968, 173-174; SEG 26, 1307; SEG 27, 780; SEG 28, 887; Ma 1999, 311-317; Dunst 1968, 170-172; Daux 1973, 235-236, PEP Teos 31

İçerisinde lütuflarının bazılarını yerine getirdiği bazılarını da sonradan yerine getireceğinin sözünü verdiği yer Kral Antiokhos Megas'a adanıp kutsal olsun diye, bouleuterion'da Kralın olabildiğince güzel bronzdan bir heykelciği dikilsin ve kentin müşterek ocağı üzerine bouleuterion'da hem Kral hem Kharis hem de Mneme için her sene yılın başlangıcında rahip ve prytanis ile birlikte strategoslar, timoukhoslar ve tamiaslar ... uyarınca eisiteteria (giriş ritüeli) olarak Leukatheon ayının başında göreve başladıklarında lütuflar için kurban kesimini yerine getirsinler ve olgun bir kurbanı kessinler. Hayırseverlere şükranlarını sunmadan önce kamu işlerinden herhangi birini icra etmeye başlamasınlar ya da bizden sonra gelecek olanları, herşeye, şükran borcunun ödenmesinden daha az değer vermeye alıstıralım ve onların agoraya ilk adımlarını mümkün olduğunca iyi bir şekilde sağlayabilelim diye, o gün kurban kesimini gymnasiarkhos ile birlikte ephebosluk'tan ayrılan kişiler, yazılmış olduğu üzere, yerine getirsinler. (str. 44) Bir önceki yıl kurbanları tedarik etme hakkını satın alanlar kurbanları adamaya hazır hale getirsinler; tamiaslar da göreve gelecek yöneticilere ve ephebos'lardan (ayrılarak) gelen kimselere kurbanları tedarik etsinler; taç oyunlarında zafer kazanan kimseler olduğu takdirde kente zafer alayıyla giriş yapsınlar (ve) kapıdan ilk olarak bouleuterion'a gitsinler ve kralın heykelini taçlandırınsınlar ve yukarıda yazıldığı gibi kurbanları yerine getirsinler. (str. 50) Mademki Kral bizim için sadece barışı sağlamakla kalmadı aynı zamanda vergileri kaldırarak bundan sonrası için ağır ve sert vergilerin yükünü hafifletti ve topraklarımızda işleri ve ekinleri karlı ve güvenli kıldı, (öyleyse) her daim Kralın heykeli mevsime uygun olacak bir şekilde bir taçla taçlandırılmış olsun diye her yıl topraklarımızdaki ağaçlarda yetişen ürünlerin ilki, ilk ürün olarak, Kralın heykelinin önüne konulsun (ve) Kralın rahibi (buna) ihtimam göstere. Her zaman görev başında olan tamiaslar tacın satın alımı işine ek olarak bu taçların tedarik işini de eklesinler. Bütün vatandaşlar arasından, timoukhosların ve strategosların buyurdıkları şekilde heykelin yapımından ve dikiminden mesul olacak iki epitates atasın. Bunlar için gerekli olan parayı tamiaslar Kral'ın bahsettiklerinden ya da (kamu) hazinesinden versinler. (str. 59) Kralın kız kardeşi Kraliçe Laodike için de, verilen diğer onurlara ek olarak, sadece şu anki minnettarlığı(mızı gösteren) değil aynı zamanda gelecek bütün zamanlar için de bir hatıra teşkil edecek onurlar olsun ve yabancı olup da kent(imiz)e gelen herkese halk(ımız)ın minnettarlığının bir göstergesi orta yerde görünsün ve her biriyle ilgili olarak onurları uygun bir şekilde karara bağlamış görünelim diye, (str. 70-90) Agora'da(ki) çeşme onarılsın/ yapılsın (?) ve suyun oraya akması sağlansın. Çeşme kral Antiokhos'un kızkardeşi kraliçe Laodike'ye adansın ve ismi onun adına izafeten Laodike olsun. Mademki kraliçe tanrılara karşı olan şeylerde dindar; insanlara karşı olan şeylerde ise müteşekkir bir şekilde hareket etti, bu yüzden tanrıları onurlandıran ve pirüpak olan herkesin onun adına izafeten adlandırılan bu çeşmenin (suyundan) dini

ritüeller yapması uygundur. Hayırlı uğurlu olsun! Bütün rahip ve rahibeler kent için bir kurban kessin; gerekli görülen kurbanlarda bu sudan faydalanılsın! Su ile sunu yapan kimseler (gerekli suyu) oradan alsın. Gelinlik kızların düğün banyosu için su bu çeşmeden alınsın! Yukarıda yazılı ihtiyaçlar için su alanlar beyaz bir kıyafet içinde çelenkleriyle çeşmeye gelip gitsinler. Düğün banyosu için su alan (gelinlerin) ... Çeşmenin, (yukarıda) yazıldığı gibi düzenlenmesi için bütün vatandaşlar arasından iki epistates görevlendirilsin! Bu kişiler çeşmenin onarımıyla/yapımıyla (?) ... ilgilensin. Bu işler için gerekli olacak olan masrafları haznedarlar, işten sorumlu kişilerin verdiği talimata göre devlet kasasından karşılasınlar. (str. 90) Kentimizce Kral'a verilmiş olan diğer onurların yanında, mademki, kralın ve yakınlarının halkımıza karşı iyi niyetini ve bizim de krala ve yakınlarına karşı var olan arzu ve isteği müşterek hale getirmek, yani adını kralın atalarından alan kentlerle kral tarafından halkımıza bahşedilmiş ve bahşedilecek lütufları paylaşmak iyi ve münasip olur, bu kentlere vatandaşlık hakkı verilmesinin ardından onlarda hayırlara daha çok hazır olsunlar ve bütün meselelerde sanki kendi vatanının meselesiymişçesine isteklerini gösterecekleri diye ve de onlara karşı (biz) Teoslularda öteden beri var olagelen dostluğu yenilemek için, (str. 100) Hayırlı uğurlu olsun! Strategos'lar ve timoukhos'lar, gelecek seçimlerde, Daphne yanındaki Antiokheia'lıların halkına, Pieria'daki Seleukeia'lıların halkına ve deniz kenarındaki Laodikeia'lıların halkına vatandaşlık (hakkı) verileceği teklifini sunsunlar. Bu karar Dionysos tapınağının parastas'ına yazılsın ve adansın (ve) kararın yazımı görev başındaki tamias'larca takip edilsin. (str. 107) Kral Antiokhos ve onun kız kardeşi Kraliçe Laodike halkın minnettarlığını bilsinler diye, derhal onların yanına giderek bu kararı teslim edecek üç elçi atansın ve halk adına selamlama yaptıktan ve onların sağlıklı ve (yine) onların arzuladığı bizim de tanrılara dua ettiğimiz bir durumda olduğumuza birlikte sevindikten sonra ve karara bağlanmış onurları sunduktan ve onlara aktardıktan sonra...

M.Ö. 203 ila 190 arası bir döneme tarihlendirilmektedir. III. Antiokhos Teos'ta kendisi ve eşi Laodike adına Antiocheia ve Laodikeia şenlikleri tertiplemek istemesi görülmektedir. III. Antiokhos yerel dini inançların yanına kendisi ve eşi adına bir kült yaratmak istemiştir. Bu sayede Teos üzerinde hakimiyet siyasi propagandayı hedeflemiştir. Teos'taki zengin kişilerin yani Symmoriaların III. Antiokhos ve Laodike'nin sunağının yaptırması karara bağlanmıştır. Bunun yanı sıra Teos Bouleterionu'nda (Meclis Binası) III. Antiokhos'un bronzdan heykeli dikilecektir. Antiocheia ve Laodikeia şenlikleri kapsamında, inşa edilen III. Antiokhos ve Laodike sunaklarının üzerinde kurban kesimi yapılacaktır, Leukatheia şenliklerinde olduğu gibi Antiocheia ve Laodikeia şenliklerinde kurban kesimini ve libasyonları Poseidon rahibi başlatacak ve düzenleyecektir. Symmorialar tarafından gerçekleştirilen ritüeller de Kralın rahibi tarafından yapılacaktır.

Şenliklerin finansmanını sağlamak amacıyla halktan para toplanacaktır ve para toplayan tamias adındaki görevliler de, prostatesler tarafından kaydedilen kişilerden kamu bütçesinden belirlenen miktarı aldıktan sonra en geç Leukatheion ayının dördüncü gününde toplanan para teslim edilecektir. Teos kentindeki diğer tüm sakinler kendi imkanları ölçüsünde kurban kesecektir ve bayramı kutlayacaktır. O gün herkes taç takacaktır. Tüm işlere ara verilecektir ve tatil olacaktır. Bu bayram kutsal kitaba kaydedilecektir. III. Antiokhos'un bronzdan heykeli Bouleuterion'a dikilecektir. Kurban kesimini gymnasiarkhos ile ephebosluktan ayrılmış kişiler yapacaktır. Hasatın ilk ürünleri Bouleuterion'da bulunan Kralın heykelinin önüne konulacaktır. Agora'da bulunan çeşme onarılacak ve adı Laodike Çeşmesi olacaktır. Bütün rahip ve rahibeler kent için kurban kesecektir. Gelinlik kızlar düğün banyosu için bu çeşmeden su alacaktır. Çeşmeye gelenler beyaz bir kıyafet ile gelecektir. Uygulanan ritüeller ile yerel dinin yanına kendi kültürünü de ekleyerek III. Antiokhos egemenliğini sağlalaştırmak ve kendisine olan bağlılığı arttırmak istemiştir.

4.1 İasos'taki III. Antiokhos Yazıtları

İasos'ta bulunan yazıtlarda da III. Antiokhos ve eşi Laodike'nin bu kente yardımlar yaptığı ve bunların karşılığında da kendilerinin kült haline getirilmiştir.¹⁶⁴ Kraliçe Laodike'nin İasos kentine yazmış olduğu mektubun birer yazıttır. Laodike bu mektubunda, bir felaket sonrasında zor durumda kalan İasos kentine 10 yıl boyunca her sene belli bir miktar buğday göndereceğini, kente yardım yapacağını ve kentin bu yardımdan nasıl yararlanacağını, fakir ailelerin evlenme çağına gelmiş genç kızlarının çeyiz paralarını karşılayacağını ve her aileye 300'er drahmi vereceğini belirtmektedir. Kraliçe Laodike, eşi III. Antiokhos'un İasos kentini özgürlüğüne kavuşturduğu belirtmektedir. Kraliçe Laodike mektubunda kullandığı bu ifadeleri direkt olarak kentin διοικητῆς adlı bir yöneticisine yazmıştır. Laodike bu önerilerinin ardından da İasoslular'ın Kral'a iyi davranmaya devam etmelerinin çıkarlarına olacağını ifade ederek, mektubunu bitirmektedir. Yazıtın devamında, İasoslular'ın çıkardıkları bir kararnameye yer verilmektedir. Yazıtta, III. Antiokhos'un tüm Helenler'e barış getirdiği, İasoslular'ı pek çok sorundan kurtardığı ve bazı adamları köleleştirmek yerine serbest bıraktığından bahsedilir. Bu ifade, İasos kentinin III. Antiokhos tarafından askeri amaçlı ele geçirildiğini belirtmesi yönünden önemlidir. Kararnamenin sonunda ise, fragmanlı kısımdan dolayı tam olarak anlaşılamasa da kente bir Seleukos garnizonunun yerleştirilmesinin kabul edildiği de görülür.

164 Ma 1999, 329-333; Pugliesse – Carratelli 1967/1968, 445-453; *GIBM* 442; *OGIS* 237; *IGSK* 28/1,4; Sokolowski 1971, 173-174.

III. Antiokhos'un kentte, kendi ataları ve yaygın tanrılar için bir sunak yaptırdığından bahsedilmektedir. İasos kenti, Laodike'nin bu hayırlarına karşılık olarak Laodike'yi onurlandırmaktadır. Tanrıça Aphrodite evlenme çağına gelmiş, evlenmek isteyen genç kızlara yardımcı olduğuna inanılan bir tanrıçadır. Bundan hareketle Kraliçe Laodike, Aphrodite olarak İasos'ta bu şekilde tapınılacaktır. Bir anlamda Laodike Aphrodite ile özdeşleştirilerek tanrılaştırılmıştır. Ayrıca Kraliçe Laodike de Aphrodite rahibesi ilan edilmesi ve her evlilik töreninin ardından Laodike'ye adak adanması alınan kararlar arasındadır. Kentteki Laodike-Aphrodite kültüyle ilgili ritüeller rahibeler tarafından icra edilecektir. Rahibenin saç bandı veya taç takmasına izin verilecektir. Bunun amacı rahibenin diğer rahiplerden ayrılması ve özel bir konumu olmasının sağlanmasıdır. Her rahibe bir sene boyunca görev yapacak ve tekrar seçilip rahibe olmayacaktır. Kentin bağımsızlığa kavuştuğu bayram ya da doğum günü aynı zamanda Kraliçe Laodike'nin doğum günü olarak kutlanacaktır. Ayrıca yaptırılan sunağın korumasının her sene değiştiğinden söz edilmekte ve bu değişim sırasında uygulanması gereken dini ritüeller ifade edilmektedir. İasos'ta bulunan diğer bir yazıtta III. Antiokhos ve eşi Laodike'nin İasos'ta bir tanrı olarak tapınılacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁵:

III. Antiokhos ve Laodike adına özel dualar edileceğini ve aynı zamanda onların çocuklarına da dualar edileceğini belirtilmektedir. III. Antiokhos'un yaptırdığı bir sunaktan dolayı III. Antiochos, Laodike ve çocuklarının onurlandırılma kararı alınmıştır. Bu onurlandırma III. Antiochos ve ailesine, inşa edilen bu sunakta içki sunularak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca yaklaşık olarak M.Ö. 196 yılına tarihlenen bu kararnamede masrafların karşılanması için III. Antiokhos tarafından para dağıtıldığı da anlaşılmaktadır¹⁶⁶. İasos kentinde III. Antiokhos ve eşi kraliçe Laodike, bu kente yaptığı hayırlar ve yardımlar karşılığında halk tarafından tanrılaştırarak kült haline getirmiştir.

4.2 Sardes'teki III. Antiochos Yazıtları

III. Antiokhos Sardes'e büyük önem vermiştir. Achaïos krallığını Sardes kentinde kurmuştur. M.Ö. 214 yılında III. Antiokhos Sardes'i kuşatıp, bu kente imar ve iskân uygulamaları yapmıştır. Kentte çok büyük bir yangın felaketinin meydana gelmesiyle III. Antiokhos bu kente sürekli olarak yardım çalışmalarında bulunmuştur. III. Antiokhos'un Sardes'teki halka

165 Pugliesse – Caratelli 1961/1962, 578; IGSK 28/1, 5; Ma 1999, 335-336; Sokolowski 1971, 175-176.

166 Ma 1999, 335.

yardım edeceğine, vergi indirimi uygulayacağına ve Yahudilerin bu kente yerleştirilecekleri yazıtta yer almaktadır.¹⁶⁷

III. Antiokhos, Zeuksis adında bir kişiye yazmış olduğu mektupta Yahudilerin devletin çıkarı için sadık kullar olduğunu, onarı Mezopotamya ve Babil civarından rızalarını alarak Sardes'e yerleştireceğini, Yahudilerin kent içinde kendi yasalarını uygulayacaklarını, her bir Yahudi aileye ev ve ekili üzüm bağı verileceğini ve 10 yıl boyunca bu ailelere vergi indirimi uygulayacağını belirtmektedir. III. Antiokhos Zeuksis'e Yahudilere söz verdiğinden dolayı nakil işlemlerinin bir an evvel başlanmasını istemektedir. III. Antiokhos bu bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırmak amacıyla Sardes kentini yeniden imar ve iskân ettirmiştir.

Sardes'te bulunan bir diğer yazıt ise Kraliçe Laodike'nin Sardes'e yazmış olduğu mektubu ihtiva etmektedir. Yazıtta kentte Laodikeion adında bir sunak inşa edilmesini ve her yıl kutlanmak üzere Laodikeia Bayramının yapılmasını ve bu bayram esnasında kendisinin, eşinin ve çocuklarının sağlığı ve güvenliği için Zeus'a adak adanmasını yazılmıştır.¹⁶⁸

Yazıtta Herakleides adında bir kişi Sardes halkının kararıyla Kraliçe Laodike ve çocuklarının onurlandırılmasını yazıtta kaydederek Sardes'teki Metroon Tapınağına diktirmiştir. Laodike ise yukarıda bahsedildiği üzere Sardes'te Laodikeion adında sunak inşa edilmesini ve her yıl kutlanmak üzere Laodikeia bayramlarının yapılmasını ve kendisinin, eşinin ve çocuklarının sağlığı ve güvenliği için Zeus'a adak adanmasını istemiştir. Laodikeia tıpkı Teos ve İasos'ta olduğu gibi burada yeni bir kültü siyasi bir amaç için yaptığını görmekteyiz. Ama bayramların detaylı olarak ne şekilde kutlanacağına ve ritüellerin nasıl yapılacağına ve ritüelleri yönetecek rahip ve rahibelerin nasıl hareket edeceğine dair detaylı bir bilgi verilmemiştir.

Sonuç ve Tartışma

Dionysos kültü, hem ritüel pratiğin çeşitliliği hem de mimari ve siyasal temsillerinin zenginliği bakımından Antik Dünya dinleri içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, tanrının geç dönemlerde pantheona dâhil edilmesine karşın, kültürünün özellikle Arkaik Dönem'den itibaren hızla kurumsallaştığını ve hem Yunan hem Anadolu coğrafyalarında güçlü bir toplumsal karşılık bulduğunu göstermektedir. Dionysos'un çok katmanlı doğası, ekstatik deneyim, şarap, doğurganlık, dramatik sanatlar ve

167 Ma 1999, 285-287; SEG 39, 1283; Petzl 2019, 10.

168 Ma 1999, 285-287; SEG 39, 1284; Petzl 2019, 11-12.

siyasal meşruiyet, kültürün zaman içinde farklı coğrafyalarda uyarlanan, yerel geleneklerle bütünleşen dinamik bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır.

Dionysos bayramlarına ilişkin değerlendirmeler, ritüellerin yalnızca dini birer edim değil, aynı zamanda kent kimliğinin kurucu unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Kent Dionysia'nın politik niteliği ve dramatik yarışmaların demos önünde icra edilen bir tür yurttaşlık performansına dönüşmesi, kültürün kent-devlet yapısını destekleyen ideolojik bir işleve de sahip olduğuna işaret eder. Anthesteria'daki kutsal evlilik ritüeli, Kır Dionysiası'nın fallik alayları veya Lenaia'daki dramatik etkinlikler, Dionysos'a ilişkin ritüel repertuvarın ne denli geniş ve esnek olduğunu, bunun da kültürün sürekliliğini sağlayan temel faktörlerden biri olduğunu göstermektedir.

Mimari bulgular da bu ritüel çeşitliliği mekânsal olarak yansıtmaktadır. Naxos Yria'dan Delos Stoibadeion'a, Thebai Dionysos Lysios Tapınağı'ndan Baalbek'teki Bacchus Tapınağı'na kadar uzanan geniş bir coğrafyada, Dionysos tapınaklarının tek bir mimari şablona bağlı kalmadığı görülmüştür. Bunun yerine, yerel gelenekler, politik beklentiler, ekonominin durumu ve dini pratiklerin niteliği gibi değişkenler, tapınakların plan şemalarını, kült heykellerinin konumlanışını ve kutsal alanların kullanımını doğrudan etkilemiştir. Roma Dönem'iinde Bacchus Tapınağı gibi anıtsal örneklerde görülen aşırı temsil vurgusu, tanrının imparatorluk ideolojisi tarafından sahiplenildiğini, buna karşılık Teos gibi yerlerde kültürün yerel kimlik inşasında önemli bir unsur olarak ele alındığını göstermektedir.

Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu, III. Antiochos ve Laodike adına Teos, Iasos ve Sardes'te dikilen yazıtların tanıklık ettiği üzere, Dionysos kültürünün Hellenistik krallar için etkili bir siyasal araç olarak kullanılmış olmasıdır. Kralların kültürü himaye etmesi, kentlere mali ayrıcalıklar sağlaması veya festivallerin düzenlenmesini desteklemesi yalnızca dindarlık göstergesi değil, aynı zamanda yerel elitlerle kurulan karşılıklı çıkar ilişkilerinin bir parçasıdır. Bu bağlamda Dionysos kültürü, Hellenistik siyasal düzenin meşruiyet üretme mekanizmaları içinde önemli bir yer tutmuş, krallık otoritesinin kentsel topluluklar tarafından kabul edilmesini kolaylaştıran bir ideolojik çerçeve işlevi görmüştür.

Tapınakların Geç Antik Çağ ve Bizans Dönem'indeki dönüşümü ise kültürün hem sürekliliği hem de yeniden tanımlanabilirliği açısından dikkate değerdir. Bir yandan bazı yapılar yeni kutsal işlevlerle yaşamaya devam etmiş, diğer yandan mimari programlar değişen teolojik ve politik koşullara göre uyarlanmıştır. Bu durum, Dionysos kültürünün yalnızca kendi dönemine özgü bir pratik olmadığını, sonraki dönemlerde de hatırlanan, yeniden yorumlanan bir referans kaynağı haline geldiğini göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında, Dionysos kültü, mitolojik anlatılar, ritüel pratikler, mimari formlar ve siyasal stratejiler arasında kurulan çok yönlü ilişkiler sayesinde Antik Dünya’da yaşayan toplumların dini, estetik ve politik evrenini şekillendiren güçlü bir fenomen olarak değerlendirilmelidir. Bu alışma, söz konusu ilişkilerin karşılıklı etkileşim mekanizmalarını ortaya koyarak, Dionysos’un kült tarihindeki zgn konumuna dair bütüncül bir kavrayış sunmuş, kültün mekânsal, ritüel ve politik boyutlarını birbirine bağlayan disiplinlerarası yaklaşımın önemini vurgulamıştır.

BİBLİYOGRAFYA¹⁶⁹**Antik Kaynaklar**

- Aristoteles **Poetika: Politics.**
Çev. H. Rackham. London: 1944.
- Arrianos **Alexandroi Anabasis: İskender'in Anabasisi.**
Çev. H. Örs. İstanbul: 1949.
- Diodoros Scilus **Bibliothekes Historikes.**
Çev. C. H. Oldfather. Loeb I\XII\XVII. London: 1967.
Nonnus Dionysiaca
Çev. W. H. D. Rouse. Loeb III. Cambridge: 1940-1942.
(<https://www.theoi.com/Text/NonnusDionysiaca9.html>)
- Herodotos **Herodot Tarihi.**
Çev. A. Erhat-M.Ökmen. İstanbul: 1983 bu var
- Plinius **Naturalis Historia: Natural History.**
Çev. H. Rackham. London: 1938.
- Pseudo Skylaks **Periplus.**
Çev. M. Arslan. Mediterranean Jorunal of Humanities II\1, 2012.
- Thukydides **Peloponnesos Savaşı**
Çev. T. Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1976.
- Sophokles **The Antigone of Sophokles**
Çev. R. Jebb. Cambridge University Press. Cambridge 1891

Modern Kaynaklar

- Öniz 2016 H. Öniz, Doğu Akdeniz'de Amphoralar (İstanbul 2016).
- Alanyalı 2003 H. S. Alanyalı, "Side Tiyatrosu Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları", KST 24.2, 2003, 267-282.
- Alanyalı 2016 F. S. Alanyalı, "Side Dionysos (?) Tapınağı Işığında Tiyatro ve Çevresinin Kentsel Dönüşümü", OLBA XXIV, 2016, 419-450.
- Barnett R. D.
1948 "A Phoenician Inscription from Eastern Clicia", *Iraq* 10-1, 56-71.

169 Süreli ve seri yayınların kısaltmalarında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün belirlediği son güncellemesi Nisan 2014 tarihinde olan liste kullanılmıştır: "List of Abbreviations for Journals, *Series, LLexika and Frequently Cited Works (çevrimiçi) http://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Abbreviations+for+Journals_quer.pdf/a82958d5-c5e9-4696-8e1b-c53b5954f52a Antik kaynakların kısaltmalarında ise Der Kleine Pauly (xxi-xxvi)'de verilen liste esas alınmıştır.

- 1953 “Mopsos”, **JHS** 73, 140-143.
- Bieber 1971 M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater* (Princeton 1971).
- Bohn 1896 R. Bohn, “Die Theater-Terrasse” *AvP IV*, 1896, 41-68.
- Boysal – Ögün 1 Y. Boysal – B. Ögün, “Teos Kazısı 1962 Kısa Raporu” *TAD* 12.1, 1962, 12-13.
- Boysal – Ögün 1963 Y. Boysal – B. Ögün, “1962 Senes, Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD* 12.2, 1963, 5-7.
- Boysal – Ögün 1 Y. Boysal – B. Ögün, “Teos Kazısı 1965 Yılı Kısa Raporu”, *TAD* 14.1-2, 1965, 231-233.
- Bruns-Özgan 2006 C. B. Özgan, “W. Radt (Hrsg.), Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien, Symposium Bergama 2004” (2006) 171-173 Ill. 2.3.6.
- Bruneau 1970 P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l’époque Hellénistique et à l’époque impériale* (Paris 1970)
- Bruit-Zaidman 1989 L. Bruit-Zaidman – P. S. Pantel *La religion griega en la polis de Época clásica* (Paris 1989)
- Bulard- Bizard- M. Bulard – L. Bizard- G. Leroux, “II. Monuments de sculpture.” *BCH* 31, 1907, 504-529.
- Leroux 1907
- Büyükkolancı 2008 M. Büyükkolancı, “Side Dionysos Tapınağına İlişkin Yeni Bulgular”, içinde: A. Özdizbay – İ. Delemen – S. Ç. Kepçe – Ö. Turak (ed.), *Euergetes. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı*, (Antalya 2008) 259-282.
- Carpenter 1986 T. H. Carpenter., *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art; Its*

Development in Black-Figure Vase Painting(Oxford 987).

- Chandler ve diğ. 1769 R. Chandler – N. Revett – W. Pars, *Antiquities of Ionia I* (London 1769).
- Clay 2004 D. Clay, *Archilochos Heros. The Cult of Poets in the Greek Polis* (London 2004)
- Clinton 2005 K. Clinton“Pigs in Greek Rituals”, R. Hägg – A. Brita, *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian. Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1997*, Stockholm 2005, 167-179.
- Daux BCH 87 1963 G. Daux, *La grande démarchie: un nouveau calendrier sacrificiel d’Attique, BCH 87, 1963, 603-634.*
- Deubner 1932 L. Deubner, *Antissche Feste*(Berlin 1932).
- Detienne 1989 M. Detienne, *Dionysos at Large*(Cambridge 1989)
- Dimitrijevic 2020 M. S. Dimitrijevic, *Dionysus, Wine, Stars and Apollo, Journal of Classical Studies Matica SRSPKA 21-22, 187-205.*
- Guettel 1993 S. C. Guettel, “Theather in the Classical World”, İçinde: R. Scodel (ed.), *Procession and Celebration at the Dionysia*, 25-38.
- Guettel 2011 S. C. Guettel, “A Different God? Dionysios and Ancient Polytheizm,” İçinde: R. Schlesier (ed.), *Epigraphica Dionysiaca*(Berlin-Boston) 263-279.
- Gruben 1992 G. Gruben, “Die Entwicklung der Marmorarchitektur auf Naxos und das neuentdeckte Dionysos-Heiligtum in Iria”, *Nürnberg-berger Blätter zur Archäologie 8,1992, 41-51.*

- Gruben 1997 G. Gruben, "Naxos und Delos. Studien zur archaischen Architektur der Kykladen", *JDAI* 112, 1997, 261-416.
- Gruben 1998 G. Gruben, "Naxos und Delos", *Jahrbuch des Archäologischen Instituts* 112, 1998, 241-416.
- Gruben 2006 G. Gruben, *Klassische Bauforschung* (München 2006).
- Gruben ve diğ. 1987 G. Gruben – V. Lambrinoudakis, "Das neuentdeckte Heiligtum von Iria auf Naxos", *Archäologischer Anzeiger* 4, 1987, 569-621.
- Gruben ve diğ. 1990 G. Gruben - V. Lambrinoudakis, "Yria The campaigns of 1986–1987", *Archaiognosia* 5, 1990, 133-191.
- Hahland 1950 W. Hahland, "Der Fries des Dionysostempels in Teos" *ÖJH* 38, 1950, 66-109.
- Herrmann 1965 P. Herrmann, "Antiochos der Grosse und Teos" *Anadolu* 9, 1965, 29-159.
- Hoepfner 1997 W. Hoepner, "Hermogenes und Epigonos: Pergamon zur Zeit Attalos I", *JdI* 1997, 119-121.
- Hiller von Gaertringen 1900 F. Hiller von Gaertringen, 1900, "Dionysosinschrift aus Naxos", *Hermes* 35, 339-340.
- Ferguson 1948 Ferguson, W. S, "Demetrius Poliorcetes and the Hellenic League", *Hesperia* 17, 279 1948, 112-136.
- Jacottet 1990, A. F. Jacottet, "Le lierre de la liberté", *ZPE* 80, 1990, 150-156.
- Kadioğlu 2012 M. Kadioğlu, "Teos (1962-1966, 2010-....)", içinde: O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkıran (ed.), *DTCF Arkeoloji Bölümü – Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011) Anadolu / Anatolia* Ek III.2, (Ankara 2012) 505-522.
- Kadioğlu 2018 M. Kadioğlu, *Teos Rehber Kitap II / Teos Guide Book II* (Ankara 2018).
- Karényi 1951 C. Karényi, *The Gods of the Greeks* (1951)

- Lambrinoudakis 2002 V. Lambrinoudakis, *Rites des consécration des temples a Naxos*, dans
P. Linant de Bellefonds (Ed.), *Rites et cultes dans le monde antique*,
Paris, 2002 (Cahiers de la Villa Kérylos, 12) 1-19.
- Love 1970 I. C. Love, A Preliminary Report of the Excavations at
Knidos, 1969,
American Journal of Archaeology 72, 2, 125-147.
- Lupu 2005 E. Luppü, *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents (NGSL)* (Leiden-Boston 2005).
- Ma
2000 J. Ma, *Antiochos III and The Cities of Western Asia Minor* (Oxford 2000)
- Mansel 1963 A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (Berlin 1963).
- Mansel 1978 A. M. Mansel, *Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırma Sonuçları* (Ankara 1978).
- Morris 2007 S.P. Morris, Apollo, Dionysos and Zeus: On the Sacred
Lanscapes of
Ancient Naxos, (Seminer içine Morris kaydettin kün-
yesini al ordan
editorler ve litap adını. Atina.
- Mikalson 2010 J. D. Mikalson, *Ancienr Greek Religion*, (Sussex 2010)
- Milis-Olson 2012 B. W. Milis-S. D. Olson, "Inscriptional Records fot
the Dramatic
Festivals in Athens", *Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy* 3,
2012, 5-58.
- Paleothodoros 2012 D. Paleothodoros, "Dionysios in Late Archaic At-
hens", *Electra*, 2, 51-
57.
- Parke 1977 H. W. Parke, *Festivals of the Athenias* (London 1977)
- Pickard-Cambridge A. Pickard-W. Cambridge, *The Dramatic Festivals of
Athen* (Oxford
1968 1968)

- Piesker 2015 K. Piesker, “Auf den zwiten Blick: ein neuer Rekonstruktions-vorschlag für den ‘Dionysos Tempel’ in Side”, *IstMitt* 65, 2015, 151-183.
- Pullan – Newton R. P. Pullan – C. T. Newton, *Antiquities of Ionia IV* (- London 1881).
1881
- Radt 1999 W. Radt, *Geschichte und Bauten einer antiken Metropole* (Darmstadt 1999).
- Rimassa 1998 P. J. Rimassa “Dionysos d’lci et Dionysos d’Ailleurs”, *PALLAS* 48, 1998, 19-42.
- Sololowski 1969 E. Sokolowski, *Lois Sacrees des Cites grecques* (Paris 1969)
- Spineto 2005 N. Spineto, *Dionysos a teatro. Il contesto festivo del dramma greco* (Roma 2005)

